

**UNIVERZA V LJUBLJANI
EKONOMSKA FAKULTETA**

DIPLOMSKO DELO

**ANALIZA GOSPODARSKE SITUACIJE ZR JUGOSLAVIJE V
ZADNJEM DESETLETJU (1991-2001)**

Ljubljana, junij 2002

SANJA GORANOVIĆ

I Z J A V A

Študentka SANJA GORANOVIĆ izjavljam, da sem avtorica tega diplomskega dela, ki sem ga napisala pod mentorstvom mag. TJAŠE REDEK, in dovolim objavo diplomskega dela na fakultetnih spletnih straneh.

V Ljubljani, dne _____

Podpis:

Kazalo

1. UVOD	1
2. PREDSTAVITEV GOSPODARSTVA JUGOSLAVIJE	2
2.1. JUGOSLAVIJA V OBDOBJU PO DRUGI SVETOVNI VOJNI DO LETA 1990	2
2.2. GOSPODARSTVO JUGOSLAVIJE V OBDOBJU SANKCIJ UN	4
2.2.1. PROGRAM OBNOVE MONETARNEGA SEKTORJA	5
2.3. GOSPODARSTVO JUGOSLAVIJE V OBDOBJU PO BOMBARDIRANJU NATA	7
2.3.1. OCENA NEPOSREDNE ŠKODE BOMBARDIRANJA NATA	8
2.3.2. MAKROEKONOMSKE POSLEDICE VOJNE NA SPLOŠNO	10
2.3.2.1.1. Vpliv na javno potrošnjo	13
2.3.2.1.2. Vpliv na plačilno bilanco	15
2.3.2.1.3. Vpliv na zaposlenost	16
2.4. POLOŽAJ JUGOSLAVIJE V SVETU	17
2.5. GOSPODARSTVO JUGOSLAVIJE DANES	18
2.5.1. TRENUTNA EKONOMSKA SITUACIJA	19
2.5.2. STRUKTURNE REFORME	20
3. PRIPRAVE NA PRIHODNJI RAZVOJ	21
3.1. MOŽNE POTI RAZVOJA GOSPODARSTVA JUGOSLAVIJE	21
3.2. OBNOVA GOSPODARSTVA JUGOSLAVIJE	23
3.3. REFINANCIRANJE TUJEGA DOLGA	24
3.3.1. NASTANEK PROBLEMA	24
3.3.2. ZUNANJI DOLG V OBDOBJU SANKCIJ IN AGRESIJE NATA	25
3.3.3. OCENA ZUNANJEGA DOLGA PO NAPADIH NATA	26
3.3.4. ZUNANJI DOLG IN SLOVENIJA	29
3.4. POTREBE PO ZUNANJEM FINANCIRANJU V JUGOSLAVIJI	30
3.4.1. FINANCIRANJE PRIHODNJEGA RAZVOJA JUGOSLAVIJE	32
3.4.1.1.1. Implementacija politike makroekonomske stabilizacije	35
3.4.1.1.2. Reforma pravne regulative	35
3.4.1.1.3. Obnovitev zaupanja v finančni sistem	35
3.4.1.1.4. Liberalizacija zunanje trgovine	36
3.4.1.1.5. Privatizacija	36
3.4.1.1.6. Vključitev v Evropsko unijo	36
3.4.1.1.7. Oblikovanje tržne klime	37
4. SKLEP	38
5. LITERATURA	39

1. Uvod

Vse od druge svetovne vojne je Jugoslavija izvajala edinstven eksperiment - razvoj ekonomskega sistema, imenovanega samoupravni socializem. Teoretičnemu modelu, ki so ga raziskovali tudi na univerzah Zahodne Evrope, so dali priložnost v državi, ki je dolga leta uspešno lovila ravnotežje med Vzhodom in Zahodom. Bila je vodja gibanja neuvrščenih in je prejela obsežno finančno pomoč pri svojem razvoju v bipolarnem svetu. Finančna pomoč iz tujine je bila energija, ki je poganjala stroj razvoja gospodarstva takratne Jugoslavije. V trenutku, ko je ostala brez teh sredstev, je gospodarstvo Jugoslavije doživelo negativen preobrat. Na domačem prizorišču pa je bil prisoten stalen konflikt zaradi odnosa med planskim in tržnim sistemom, z različnimi stopnjami uspešnosti v prid enemu ali drugemu.

V diplomski nalogi bom skušala prikazati razvoj gospodarstva Jugoslavije v obdobju od leta 1991 do leta 2001 in predstaviti možnosti za razvoj v prihodnosti. Osredotočila se bom predvsem na razvoj in stanje gospodarstva ob določenih prelomnicah, kot so razpad SFRJ, uvedba sankcij in bombni napadi NATA. Vsi približno vemo, kaj se je takrat dogajalo, toda ali se zavedamo posledic, do katerih je to pripeljalo? Prav zaradi tega sem izbrala teh nekaj prelomnic, kajti to niso prelomnice v življenju današnjega prebivalstva ZR Jugoslavije, ampak vseh nas, ki smo bili rojeni v Socialistični federativni republiki Jugoslaviji.

Najprej bom na kratko opisala stanje gospodarstva nekdanje SFRJ v obdobju pred začetkom vojn na Balkanu. Gibanje določenih makroekonomskih kazalcev bom opisala grafično, da si bomo lažje predstavljali, kako se je situacija odvijala kasneje in kako so določene politične odločitve vplivale na razvoj gospodarstva.

V nadaljevanju bom predstavila vpliv prve prelomnice v razvoju današnje ZRJ na gospodarstvo le-te. Leta 1991 je prišlo do nesoglasij med republikami SFRJ. Začelo se je z odcepitvijo Slovenije, njej sta sledili Hrvaška ter Bosna in Hercegovina, čeprav ne tako uspešno. SFRJ je začela razpadati. Združeni narodi so na podlagi tega uvedli sankcije proti Srbiji in Črni Gori, kar pa je negativno vplivalo na njihovo gospodarstvo.

Temu sledi obdobje bombnih napadov NATA in posledice, ki jih je ta napad prinesel. Ne moremo si misliti, kaj vse je bilo takrat porušeno, kaj šele, kako je bilo ljudem, zato se bom tudi malo bolje poglobila v oceno neposredne škode, ki je nastala zaradi tega. Nato bom poskušala Jugoslaviji najti mesto med ostalimi državami Jugovzhodne Evrope, saj Jugoslavija ni bila edina, ki je nosila posledice političnih razhajanj na Balkanu. Na koncu tega dela pa bom na kratko opisala trenutno stanje gospodarstva v Jugoslaviji, ki doživlja velike premike tako v politični, pravni in kulturni kot ekonomski strukturi.

Na podlagi tega bom v drugem delu analizirala možnosti za prihodnji razvoj gospodarstva. Najprej bom predstavila takratne poglede na možne poti razvoja gospodarstva Jugoslavije, saj sta po mnenju Savića in Pitića obstajali dve - pot z reformami in brez. Nato bom pokazala na potrebo po obnovi gospodarstva ZRJ. Zaradi razsežnosti zunanjega dolga se bom poglobila v analizo nastanka in možnosti refinanciranja le-tega. Na koncu pa bom predstavila potrebe po

zunanjem financiranju, saj kot sem že omenila, brez tega ne gre. Hkrati bom v zadnjem delu ugotavljala pomembnost strukturnih reform. Za zaključek bom podala še sklep.

2. Predstavitev gospodarstva Jugoslavije

2.1. Jugoslavija v obdobju po drugi svetovni vojni do leta 1990

»Vedno smo bili Evropejci, z nekaj balkanskimi specifičnostmi, katere so nas in našo državo oblikovale v delno tržno orientirane, delno demokratične, delno združljive, delno enakopravne, delno pripravljene ...« (Minić, 1999, str. 79).

Kljub temu pa je bila orientiranost Jugoslavije k Zahodni Evropi tradicionalna in dokaj močna v dvajsetem stoletju. To je lepo vidno v trgovinski statistiki, saj je bil izvoz Jugoslavije sprva usmerjen predvsem v sosednje države. Po drugi svetovni vojni pa se je trgovina delno preusmerila na druge trge, vendar je bila še vedno na visoki ravni. Zato je bil povojni razvoj Jugoslavije zelo pester, opišemo pa ga lahko z naslednjimi obdobji (Savić, 1999, str. 10-12):

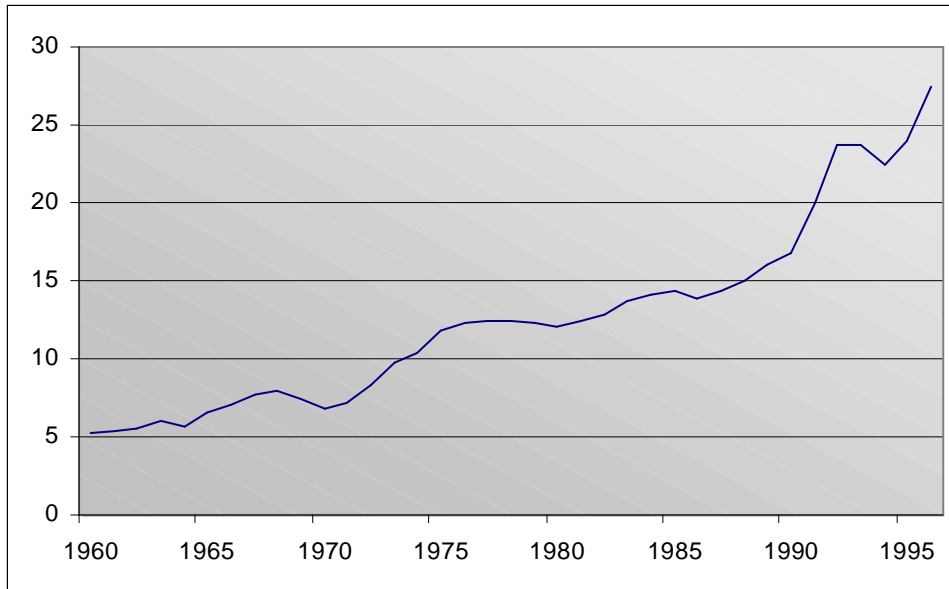
- (1945-1956) - obdobje obnove, centralnega planiranja, močnega priliva tujih sredstev v obliki povojne izgradnje (odškodnina) in tuje pomoči, politike industrializacije in okrepitve obrambne moči države;
- (1957-1970) - obdobje razvoja samoupravljanja, decentralizacije, normalizacije odnosov z ostalim svetom, okrepitve tržnih elementov in neodvisnosti podjetij;
- (1971-1982) - obdobje ekonomije, katere značilnosti so bile zmanjšanje vpliva tržnega mehanizma, decentralizacija, močan priliv tujih sredstev, padec izvoza in dvig motivacije za investiranje, naftne krize, nestabilnost glavnih svetovnih valut;
- (1983-1990) - obdobje reform, namenjenih stabilizaciji domačega trga, pomanjkanja možnosti za zunanje zadolževanje, stagnacije mednarodne trgovine, politični razkol;
- (1991-) - obdobje dezintegracije enotnega trga v nekdanji Jugoslaviji, sankcij UN in EU, bombardiranja NATA in s tem pomanjkanja jasne strategije za nadaljevanje reform.

Za obdobje 1957-70 je značilna hitra rast BDP, ki je naraščal s stopnjo 7,4 %, kar je imelo v ozadju tudi visoko rast zaposlenosti, saj je ta znašala 4,2 %. V primerjavi z obdobjem 1952-56 je produktivnost delovne sile narasla za 3 %, medtem ko je produktivnost kapitala padla za 2 %. V istem času beležijo hiter dvig življenjskega standarda. Kljub padcu deleža investicij v BDP je bila investicijska aktivnost še vedno na visoki ravni: med obdobjem 1956-1970 je bila letna rast deleža investicij približno 8,1 % v povprečju, ali z drugimi besedami, bila je večja od rasti BDP samega. V obdobju od 1965 do 1970 je stopnja inflacije v SFRJ znašala slabih 10 %, kar je še dodatno vplivalo na boljši položaj gospodarstva Jugoslavije v tem času (Dinkić, 2000, str. 26). Okrepljen je bil tudi proces vključitve nacionalnega gospodarstva v tokove mednarodnih trgov.

Za obdobje 1971-82 je bila značilna počasnejša rast vseh ekonomskih indikatorjev, predvsem zaradi manjšega dotoka kreditov iz tujine. BDP je rasel z letno stopnjo 5,4 % v povprečju;

investicije s 5,1 %, osebna potrošnja s 5,6 %, zaposlenost s 3,9 %. Kar zadeva faktorje produktivnosti, so se prejšnji trendi nadaljevali: produktivnost dela je rasla (povprečna letna stopnja rasti 1,4 %), medtem ko je produktivnost kapitala padala z letno stopnjo -1,5 %. V sedemdesetih letih začne inflacija zopet naraščati, vendar v nobenem letu ne preseže 30 %.

Slika 1: Gibanje stopnje nezaposlenosti v obdobju od 1960 do 1995 (v %)

Vir: EU Enlargement, 1997, str. 165.

Večji vpliv elementov planskega mehanizma je povzročil težave v gospodarstvu Jugoslavije, ki so postale očitne v trenutku, ko je bil velik pritok kapitala ustavljen. Na mednarodni ravni se je situacija radikalno spremenila v začetku 80. let, ko je val dolžniške krize pretresel svet in preusmeril tokove kapitala na finančnih trgih. V 80. letih je gospodarstvo Jugoslavije stagniralo. To je bilo obdobje izvajanja reform, čeprav so bili rezultati omejeni.

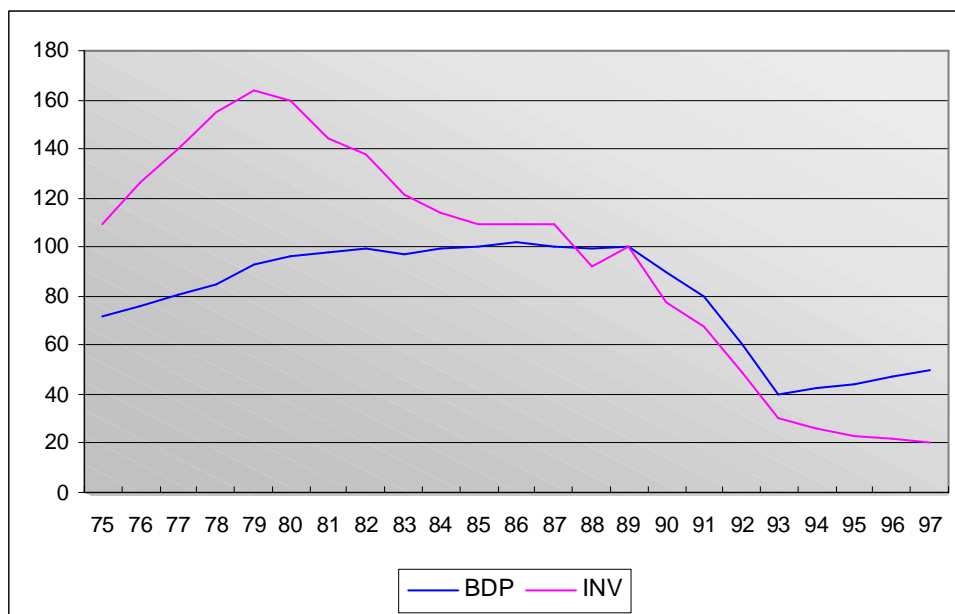
Osnovne karakteristike dolgoročnih trendov v obdobju pred razpadom Jugoslavije (1980-90) so: padec BDP za 0,4 %; padec bruto investicij v osnovna sredstva (6,1 %); upočasnitev stopnje rasti zaposlenosti in nato padec le-te leta 1990 (-3 %); konstantni padec učinkovitosti investicij, ki sta ga spremljali povprečna produktivnost kapitala in dela; porast kronične inflacije z začetka osemdesetih let vse do hiperinflacijskega vrha leta 1989 (Savić, 1999, str. 12). Že v letu 1980 inflacija doseže 40 %, svoj nagel vzpon nadaljuje z 58 % v letu 1983 in 2733 % leta 1989, medtem ko je bila leta 1990 že nižja. Gibanje inflacije je bilo v takratni SFR Jugoslaviji neposredno odvisno od vira, iz katerega so pokrivali proračunski primanjkljaj. Ko se je v osemdesetih letih naglo zmanjšalo zadolževanje v državi in zunaj nje, a povečalo izdajanje denarja, inflacije ni bilo več moč ustaviti.

Mednarodna trgovina je konstantno upadala predvsem kot posledica močnega pritiska na uvoz zaradi krize zadolževanja in nizke konkurenčnosti cen ter kakovosti jugoslovanskih proizvodov na svetovnih trgih, zato so obnovili odnose z Vzhodno Evropo. Trendi kažejo, da

je bila hitra rast v sedemdesetih letih obsežna in draga, saj je bila financirana s tujim kapitalom, ki pa je bil neučinkovito uporabljen.

Osnovni razlogi za takšno ekonomsko predstavo so bili tako neučinkovitost sistema (odločanje brez nošenja tveganja, mehke proračunske omejitve, komplicirana in nestanovitna zakonodaja, neučinkovita alokacija sredstev), kot tudi nerealistična in nekonsistentna ekonomska politika (nestabilna monetarna politika, negativne realne obrestne mere, selektivni krediti, subvencioniranje izvoza, paralelni menjalni tečaj, carinske in necarinske omejitve, nevzdržno breme davkov, administrativne cene, kontrola plač itd.).

Slika 2: Gibanje BDP in investicij v obdobju od 1975 do 1997 (1989 = 100)

Vir: Eurotransition, 1999, str. 11.

Slika 2 nam prikazuje gibanje investicij in BDP v obdobju od leta 1975 do 1997. Omenila sem že, da je BDP Jugoslavije do leta 1970 hitro naraščal, po tem obdobju pa se je njegova rast umirila. Po letu 1990 je začel padati, kar gre pripisati začetku nesoglasij na Balkanu. To je privedlo do sankcij in nadaljnjega padca tako BDP kot tudi investicij, kar bom podrobneje opisala v naslednjem poglavju.

2.2. Gospodarstvo Jugoslavije v obdobju sankcij UN

Neučinkovitost ekonomskega sistema in razpad nekdanje SFRJ sta pripeljala Jugoslavijo v obdobje resne gospodarske krize. Začelo se je z odcepitvijo Slovenije leta 1991. Vojna se je razširila na ozemlje Hrvaške ter Bosne in Hercegovine. Evropska unija je konec maja 1992 za Jugoslavijo uvedla mednarodne sankcije, ki jih je v decembru leta 1995 delno ukinila.

Razpad SFRJ je bil eden izmed prvih neekonomskih pretresov, ki so pospešili padec BDP-a. V tem letu je BDP padel za 11,6 %. Leta 1992 so sankcije povzročile še dodaten padec BDP, ta je padel za kar 27,9 %. K še dodatnemu padcu BDP pa je vplivala v naslednjem letu še

inflacija, saj je BDP padel kar za 30 %, tako da je leta 1993 dosegal le še 40 % BDP iz leta 1989, kar se lepo vidi na sliki (glej Sliko 3, na str. 6), ki prikazuje gibanje BDP v obdobju od leta 1980 do leta 1997 in vpliv sankcij na BDP.

Povprečen obseg industrijskega proizvoda je leta 1993 znašal le 35,2 % proizvoda iz leta 1989. Glavni vzroki za drastičen padec industrijske aktivnosti so: mednarodne sankcije, ki so prepovedale Jugoslaviji trgovati z ostalimi državami; neprimerna ekonomska politika, ki je vodila v hiperinflacijo; neprimerna lastninska struktura industrije, s prevlado državnih in družbenih podjetij; neprimerna institucionalna sestava in drugo.

Javna potrošnja je močno preseerala realni ekonomski potencial države. Delež javne potrošnje je leta 1996 znašal približno 55 % BDP, s 3-5 % primanjkljajem (Minić, 1997, str. 155). Visoka javna potrošnja je povzročala resno fiskalno breme gospodarstvu, medtem ko je število brezposelnih hitro naraščalo, aprila leta 1996 je tako stopnja nezaposlenosti znašala 25,7 %. Podrobnejše gibanje stopnje nezaposlenosti lahko vidimo tudi na sliki (glej Sliko 1, na str. 3).

Slab položaj kmetijstva, ki ga je več kot dve tretjini v zasebni lasti, gre pripisati destimulativni kmetijski politiki, predvsem cenovni politiki. Kmetijstvo je s svojimi nizkimi cenami igralo pomembno vlogo pri ohranjanju življenjskega standarda. Težave z zastarelo strojno opremo, pomanjkanjem goriva, gnojil in pesticidov so samo še poslabšali stanje kmetijstva v Jugoslaviji.

Dolgotrajna in globoka gospodarska kriza, ki jo je spremljala hiperinflacija, je vplivala na precejšnje spremembe socialnega in ekonomskega položaja prebivalstva. Prišlo je do padca življenjskega standarda; porasta revščine, predvsem v mestih; pojava naturalnega gospodarstva, ko je vsak proizvajal za lastno potrošnjo; zelo močne ekonomske negotovosti; nezanesljivosti in pomanjkanja upanja.

Porast proračunskega primanjkljaja je sprožil zaporedje hiperinflacije in ga tudi nadaljeval. Proračunski primanjkljaj so v veliki meri financirali z izdajo primarnega denarja: od oktobra 1993 do januarja 1994 se je prihodek od izdajanja denarja povzpел s 15 % na 30 % BDP. To je povečalo inflacijska pričakovanja, ki so še povečevala inflacijo (Savić, 1999, str. 12). Inflacija oziroma hiperinflacija je dosegla vrh konec leta 1993, ko je znašala $3,5 \times 10^{14}$ odstotkov (Radović, 1998, str. 5-7).

2.2.1. Program obnove monetarnega sektorja

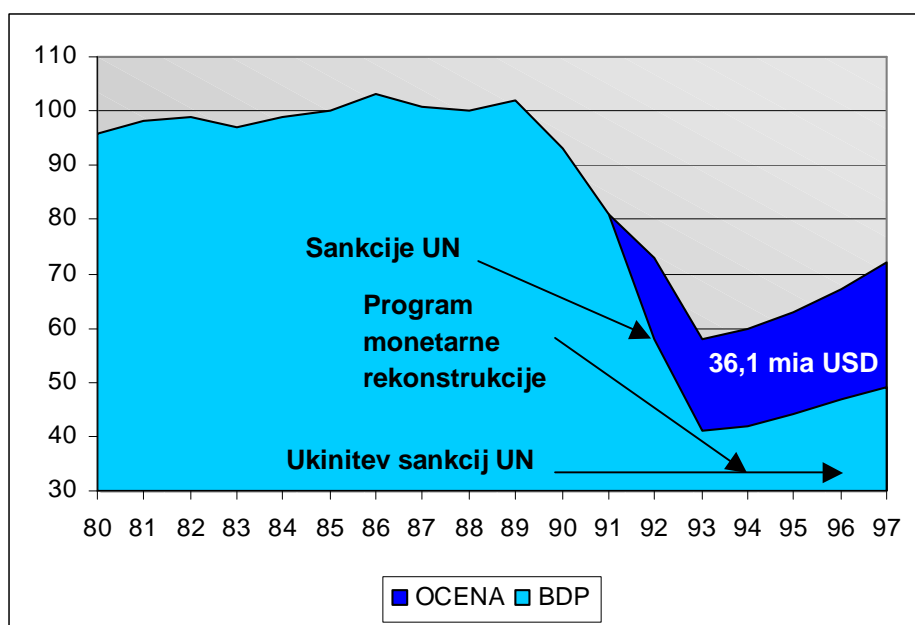
Hiperinflacijo so 24. januarja 1994 končno zaustavili z izvedbo stabilizacijskega programa Dragoslava Avramovića. Glede na značilnosti je stabilizacijski program ustrezal klasičnemu modelu z denarno upravo. Zaustavili so nenadzorovano tiskanje denarja in uvedli zamenjavo valute. Definirali so popolnoma novo monetarno enoto z valutno pariteto 1 dinar = 1 DEM. Prebivalcem sta bila omogočena svoboden nakup in prodaja deviz v bankah, čeprav je bila proglašena konvertibilnost enosmerna in dejansko lažna.

Razpoložljive devizne rezerve so v tistem trenutku znašale samo 300 milijonov DEM. V začetku ni nihče »želel« kupovati deviz, ker je vladalo splošno pomanjkanje novega dinarja,

saj se je proces remonetizacije šele začel. Vse več ljudi je bilo pripravljenih prodati svoje devize, zato so devizne rezerve države počasi rasle. Ljudje so bili prepričani v čudež, ki se je zgodil brez pomoči iz tujine, izključno z lastnimi močmi, v okoliščinah mednarodne ekonomske blokade in kljub nadaljevanju vojnih spopadov na območju nekdanje SFRJ.

Stabilizacijski program je takoj vodil v stabilizacijo cen. Leta 1994 je realni BDP že kazal znake enakomernega okrevanja. V realnem sektorju ni bilo znatnejših sprememb. Investicije in zaposlenost so še naprej padale. Beležili so tudi velik trgovinski primanjkljaj (v povprečju 2 milijardi ameriških dolarjev letno) zaradi nekonkurenčnosti jugoslovanskega izvoza in močne odvisnosti gospodarstva od uvoza (Savić, 1999, str. 13).

Slika 3: Ocena škode zaradi sankcij EU in vpliva hiperinflacije na BDP

Vir: Eurotransition, 1999, str. 13.

Čeprav je oživljanje jugoslovanskega gospodarstva sovpadalo s programom obnove monetarnega sektorja in ne ukinitvijo sankcij, lahko rečemo, da je bil program učinkovit v prvih devetih mesecih svoje implementacije. Od junija leta 1994 naprej pa je bil naraščajoč pritisk na opustitev valutnega odbora; sprva z dodatno emisijo denarja za financiranje kmetijstva. Prve spremembe cen in menjalnega tečaja na črnem trgu deviz so bile zabeležene septembra 1994 in od takrat dalje inflacijski pritiski niso več popuščali.

Ena glavnih slabosti implementacije programa je bila odsotnost strukturnih sprememb pri rekonstrukciji podjetij in bank, privatizaciji in oblikovanju tržnih institucij, ki naj bi dale vzpodbudo učinkoviti alokaciji sredstev ter predvsem uvedbo tesnega nadzora nad proračunom.

Posledic, ki jih je povzročila hiperinflacija, niso mogli kar tako odpraviti. Na dolgi rok je samoupravljanje pripeljalo do izmaličenja vseh ključnih kategorij tržnega gospodarstva, predvsem obstoja privatne lastnine. Izvajanje privatizacije, v pogojih astronomske

hiperinflacije, je vodilo k nepravičnim rešitvam. Takratna vlada se je lahko le z vsiljevanjem in ohranjanjem družbene lastnine v praksi izognila izgubi oblasti v državi. Ljudje še vedno niso imeli zaupanja v bančni sistem, zato so se izogibali varčevanju v bankah.

Naj na kratko opišem samo en primer delovanja takratnega sistema. Prebivalstvo je pred nekaj leti vplačalo 130 milijonov DEM, v dinarski protivrednosti, za namen »Posojila za gospodarski preporod Srbije« (Zajam za privredni preporod Srbije). Vlada je revalorizirala vrednost teh dinarskih obveznic in prišla do rezultata 40 milijonov DEM. Zaradi težke ekonomske situacije so dolg znižali na 24 milijona dinarjev¹ in ga pokrili iz državnega proračuna, ki pa ga zopet polni prebivalstvo (Dinkić, 2000, str. 257-258). Kot vidimo, je država z dobrimi namerami na vsak način skušala zmanjšati svoj dolg in ga naprtiti drugim.

Zavarovanje upnikov se od razpada SFRJ ni znatno spremenilo in je bilo še vedno slabo. Obstajali so velikanski neplačani dolgovi iz komercialnih in finančnih razmerij. Ne smemo zanemariti tudi večmesečnih zaostankov pri izplačevanju plač, otroških dodatkov in pokojnin, da sploh ne omenjam obveznosti iz starega deviznega varčevanja (Intervju s prof. dr. Markom Petrovićem, članom uredniškega sveta revije Revizor, 1999, str. 25).

Prebivalstvo je bilo oropano, tako materialno kot duhovno. Paranormalni pojavi so postali nekaj vsakdanjega, ubita je bila zdrava ekonomska logika, vzpostavljena je bila splošna kriminalizacija družbe. Ljudje so se navadili na sivo ekonomijo, obstoj črnih trgov, finančne špekulacije in malverzacije, neučinkovitost pravnega sistema in podkupovanje. V takšnih okoliščinah tudi najboljša volja ne more pomagati pri uspešni izpeljavi stabilizacijskega programa. Moramo se tudi zavedati, da takrat še niso vedeli, kaj vse jih še čaka.

2.3. Gospodarstvo Jugoslavije v obdobju po bombardiranju NATA

Bombardiranje NATA (24. 03. 1999 do 09. 06. 1999) je povzročilo ogromno škodo jugoslovanskem gospodarstvu in narodu. Več tisoč ljudi je izgubilo življenje, še več pa jih je bilo ranjenih. Uničili so proizvodne obrate, mostove, elektrarne, ceste, bolnice, šole, civilne zgradbe, prevozna sredstva in drugo. Glede na prve ocene je celotna ekonomska škoda znašala približno 29,6 milijarde USD (glej Tab. 1, na str. 8).

Čeprav so se zelo potrudili pri tej oceni, pa so kljub temu morali izpustiti določene elemente zaradi pomanjkanja podatkov, ki jih bom še omenila. Zavedati se moramo, da igra čas glavno vlogo pri ocenjevanju posrednih ekonomskih izgub zaradi vojne. Čim prej bi začeli z investiranjem, s katerim bodo sanirali zadano škodo, tem manjši bi bil obseg posrednih stroškov za gospodarstvo. Celotna škoda zaradi bombardiranja NATA je jasno vidna v tabeli (glej Tab. 1, na str. 8), ki jo bom v naslednjih nekaj poglavjih skušala podrobneje razložiti.

¹ V času revalorizacije je formalni devizni tečaj znašal 1din/1DEM, medtem ko je devizni tečaj na črnem trgu znašal že 1,8 din/1 DEM.

2.3.1. Ocena neposredne škode bombardiranja NATA

Če grobo povzamem podatke iz tabele, lahko povem, da je največji delež neposredne škode nosil družbeni proizvod, in sicer dobrih 23 milijard USD. Posebno mesto v tabeli dajem izgubi človeškega kapitala.

Določene podatke je bilo težko zbrati, predvsem zaradi slabo urejenih razmer v državi, zato v obračun niso vključeni podatki o padlih, ranjenih in trajno izseljenih Albancih. Večina izobraženih in visoko kvalificiranih ljudi je morala zapustiti svoj dom in iti s trehuhom za kruhom, čeprav so v tujih državah le težko našli ustrezno zaposlitev. Tudi stroškov, ki so nastali z uničenjem naravnega bogastva in onesnaževanjem življenjskega okolja, kot tudi nenadomestljive škode na kulturnozgodovinskih objektih, ki so del nacionalne in svetovne zapuščine, niso kvantificirali. Pri oceni škode na negospodarskih civilnih objektih, s tem mislim na objekte v zasebni lasti (stanovanjske sklade), ni vključena škoda na stanovanjskem skladu na Kosovu.

Tabela 1: Celotna ekonomska škoda zaradi napadov NATA

	Celotna škoda (v milijonih USD)
A. INFRASTRUKTURA	805,4
A.1. Prometna infrastruktura	355,0
A.2. Elektroenergetska infrastruktura	270,0
A.3. Drugi infrastrukturni objekti	180,4
B. GOSPODARSKI OBJEKTI	2.884,2
B.1. Industrijski objekti	2.762,2
B.2. Kmetijstvo	39,0
B.3. Turizem in gostinski objekti	45,0
B.4. Ostale gospodarske dejavnosti	38,0
C. NEGOSPODARSKI CIVILNI OBJEKTI	373,3
C.1. Kulturnozgodovinski spomeniki (stroški restavriranja)	100,0
C.2. Objekti v javnem sektorju	72,3
C.3. Objekti v zasebni lasti (stanovanjski objekti)	201,0
D. UNIČENO NARAVNO BOGASTVO	-
E. IZGUBA NACIONALNEGA BOGASTVA	4.062,9
(A + B + C + D)	
F. IZGUBA ČLOVEŠKEGA KAPITALA	2.300,0
G. IZGUBLJEN DRUŽBENI PROIZVOD, KI NI	23.245,6
REZULTAT DESTRUKCIJE KAPITALA	
(E + F + G)	29.608,5
CELOTNA EKONOMSKA ŠKODA	

Vir: Završni račun, 1999, str. 9.

Infrastruktura

Neposredna škoda zaradi bombardiranja prometne infrastrukture je vsota stroškov nadomestitve (sanacije) uničenih objektov in stroškov odstranitve porušenih konstrukcij ter čiščenja plovnih poti in terena. Tako izračunani stroški, celotni stroški vračanja cestne in železniške mreže v Jugoslaviji v prejšnje stanje, vključujoč tudi obnovo porušenih mostov, nadvozdov, tunelov in civilnih letališč, se ocenjujejo na 355 milijonov USD. V času bombardiranja NATA je bilo porušenih 24 mostov, 36 pa poškodovanih. Poleg stroškov obnove mostov moramo upoštevati tudi stroške čiščenja plovnih poti, ne samo na Donavi, temveč tudi na Savi (Antić, 1999, str. 19-22).

Elektroenergetska infrastruktura je postala cilj bombardiranja NATA mesec dni po začetku zračnih napadov. Najpogostejše tarče so bile prenosne kapacitete, deli termoelektrarn in hidroelektrarn, ki predstavljajo stik s prenosno mrežo. S takšnim napadom so vrgli iz pogona približno 60 % moči elektrogospodarstva Srbije. Posredna škoda zaradi pomanjkanja električne energije v industriji in pri prebivalstvu je bila mnogokrat večja. Neusklajenost potrošnje in proizvodnje električne energije vodi do tehnične nestabilnosti sistema, kar pa se kaže na dolgoročnih načrtovanih in nenačrtovanih redukcijah. Zaradi uničenja vitalnih objektov se je elektroenergetski sistem Srbije znašel v stanju, ki niha med pogostimi prekinitvami dobave električne energije (blackout) in dobavo nezadostno kakovostne energije (brownout).

V tem času je bil uničen znaten del tehničnih kapacitet elektronskih medijev v Srbiji. Bombardirali so različne objekte RTV, neodvisno od politične orientacije njihovih lastnikov. Nekateri od zrušenih oddajnikov niso bili samo točke v sistemu vez RTS (Radio Televizije Srbije), ampak tudi edinstvene arhitektonske rešitve in gradbeni podvigi. Škoda zaradi uničenja in poslabšanja telekomunikacij je delno zajeta v obračunu stroškov pri infrastrukturi RTV, saj so imeli objekti RTV v večini primerov dvojni namen. Stroške so beležili tudi v toplarnah in v vodovodno-kanalizacijski mreži.

Gospodarski objekti

Pod neposredno škodo na gospodarskih objektih se šteje škoda, ki je nastala na premoženju gospodarstva. Enaka je vsoti denarja, ki je potrebna za vrnitev uničenih in poškodovanih gospodarskih objektov v prejšnje stanje. Škodo so beležili v obliki popolnega fizičnega uničenja proizvodnega kapitala nekaterih podjetij, kot tudi v delni onesposobitvi vitalne opreme velikih industrijskih obratov in industrijskih con velikih mest. Največje izgube proizvodnega kapitala je imela industrija (metalurgija, naftna industrija, kemična industrija, avtomobilska industrija, tobačna industrija in druge). Veliko škodo je utrpelo tudi kmetijstvo. Določene proizvodnje so bile popolnoma zaustavljene, uničenje kemičnih obratov pa je onesnažilo kmetijska zemljišča. Zanimivo je tudi to, da je bilo porušenih veliko turističnih in gostinskih objektov.

Negospodarski (civilni) objekti

Med napadi NATA je bilo uničenih veliko število cerkva in samostanov, ki so bili zgrajeni v obdobju od IX. do XX. stoletja. Poudariti moram, da noben od teh objektov ni bil neposredna tarča napadov. Do škode je prišlo zaradi bližine eksplozij. Popolnoma so uničili tri šole, s tem da je bilo preko tristo šol bolj ali manj resno poškodovanih. Ognili se niso niti bolnišnicam in zdravstvenim ustanovam. Z bombardiranjem Jugoslavije so povzročili ogromno škodo tudi civilnim stanovanjskim objektom.

Uničeno naravno bogastvo in ekološka škoda

Stroške, ki so nastali zaradi uničenja naravnega bogastva in onesnaževanja življenjskega okolja, niso ocenjevali, saj takšna vrsta ocenjevanja presega vse zmožnosti in postopke smiselnega ekonomskega vrednotenja. Zaradi požarov je bilo uničenih veliko gozdov, nacionalnih parkov in zaščitene rezervatov. Napadi NATA so povzročili ogromno ekološko škodo tako Jugoslaviji kot sosednjim državam, predvsem zaradi rušenja tovarn kemične in naftne industrije. Posledice tega bodo vplivale na kakovost življenja in zdravja prebivalstva sedanje in prihajajočih generacij. Ne smemo pozabiti na prisotnost radioaktivnih substanc, ki so se sproščale ob napadih na vojne in civilne cilje zaradi uporabe osiromašenega urana.

Izguba človeškega kapitala

Izguba človeškega kapitala predstavlja z ekonomskega stališča enega največjih stroškov te vojne. Med te stroške ne štejemo samo oseb, ki so izgubile življenje, ampak tudi osebe, ki so zaradi vojne trajno ali začasno zapustile državo. Izgubo človeškega kapitala so ocenili prek stroškov, ki so nastali med doprinosom družbenemu bogastvu. Celotna neposredna vlaganja v ustvarjanje človeškega kapitala vključujejo:

- celotna vlaganja (družbena in individualna) v proces izobraževanja,
- vlaganja v zdravstveno zaščito pred začetkom in v času šolanja ter
- stroške zavarovanja osnovnih življenjskih potreb pred začetkom in v času šolanja.

Oceno izgube človeškega kapitala sem vključila v poglavje o oceni neposredne škode bombardiranja NATA, čeprav je večji del izgube človeškega kapitala posrednega pomena. To sem naredila zato, ker se Jugoslavija danes sooča z zaskrbljujočim pomanjkanjem kvalificirane delovne sile. Bolj pa sem se posvetila vplivom na makroekonomske kazalce.

2.3.2. Makroekonomske posledice vojne na splošno

Sredi vojnega dogajanja je prišlo do drastičnega zmanjšanja skoraj vseh gospodarskih aktivnosti na celotnem ozemlju ZR Jugoslavije. Ta padec ni bil rezultat samo fizičnega uničenja kapitala, ampak je na to vplivala tudi vrsta drugih dejavnikov (Antić, 1999, str. 47):

- znižanje ravni agregatnega povpraševanja in njegovega preusmerjanja skoraj izključno k potrošnji osnovnih življenjskih potrebščin,

- mednarodna izolacija Jugoslavije, kar je negativno vplivalo na uvoz in izvoz, s tem pa na proizvodnjo in potrošnjo,
- padec načrtovanih deviznih prilivov zaradi izostanka pričakovanih tujih investicij,
- pomanjkanje energije (zaradi uničenja vitalnih kapacitet elektrogospodarstva in naftne industrije ter nezmožnosti njihovega normalnega uvoza zaradi sankcij in pomanjkanja deviz),
- padec aktivnosti v podjetjih, ki niso bila neposredno cilj bombnih napadov NATA, ampak so zaradi tega izgubila nabavne in prodajne trge, ter
- slaba poslovna klima, ki jo je označeval splošen pesimizem in velika tveganost investicij.

Tabela 2 nam kaže vpliv vojne na gibanje najpomembnejših makroekonomskih indikatorjev v ZR Jugoslaviji. Kot vidimo, je družbeni proizvod iz leta 1998 v letu 1999 padel za dobrih 40 %, medtem ko je industrijska proizvodnja padla za 44,4 %. Največje posledice so vidne na uvozu, ki je padel za 58%, in izvozu, ki je padel za malo manj (54,8 %). Stopnja brezposelnosti je naraščala, kar je bilo pričakovati glede na razmere, ki so vladale na trgih blaga in dela.

Tabela 2: Vpliv vojne na gibanje najpomembnejših makroekonomskih kazalcev v ZRJ

Kazalec	1989	1998	1999*	1999/1998
Družbeni proizvod (v milijonih USD)	30.831	17.442	10.348	-40,7 %
Družbeni proizvod na prebivalca (USD)	2.941	1.643	975	-40,7 %**
Industrijska proizvodnja (indeksi; 1989 = 100)	100,0	37,3	20,7	-44,4 %
Izvoz (v milijonih USD)	4.461	2.858	1.291	-54,8 %
Uvoz (v milijonih USD)	5.383	4.849	2.037	-58,0 %
Zunanjetrgovinski deficit (v milijonih USD)	-922	-1.991	-746	
Stopnja brezposelnosti (v %)	17,9	25,1	32,6	

* Ocena Grupe 17 je skupina izobraženih ljudi, ki je že od ustanovitve imela dva cilja: prvi je bil odstranitev Miloševića z oblasti in drugi sprememba sistema.

** Predpostavlja se enako število prebivalstva kot v letu 1998.

Vir: Završni račun, 1999, str. 10.

Največjo škodo so utrpeli v prihajajočih letih zaradi izgub potencialnega BDP. Leta 1998 je raven BDP dosegla najnižjo raven zadnjih nekaj desetletij. Ocenjevali so, da bo BDP v letu 1999 nižji za 30 % v primerjavi z letom 1998, ali z drugimi besedami, da je padel na približno 13 milijard USD. Omenjena raven BDP je bila celo nižja od tiste za časa hiperinflacije leta 1993, ko je bil BDP več kot prepolovljen glede na leto 1989. Trend padanja BDP se je tako nadaljeval in je bil leta 1999 še vedno prisoten (Savić, 1999, str. 14).

Osnovni razlogi za takšne ekonomske rezultate so bili povezani predvsem s sistemsko ureditvijo, a tudi nekonsistentna ekonomska politika ni pripomogla k ugodnemu razvoju jugoslovanskega gospodarstva. Nesmiselna kombinacija elementov dveh modelov - starega samoupravnega, socialističnega in novega liberalno-demokratskega, tržno usmerjenega - združena z obširno administrativno regulacijo države in paradržavnih institucij, je morala neizogibno privedi do slabih gospodarskih rezultatov. Zaradi upočasnitve reform je novi sistem nasledil vse negativne ekonomske mehanizme prejšnjega obdobja, da sploh ne omenjamo pojava novih. Po napadih NATA se je Jugoslavija soočila z resnimi težavami:

- Motivacijski sistem v večjih podjetjih ni bil spremenjen zaradi nespremenljivih lastninskih razmerij, tako da v podjetjih ni bil prevladujoči cilj dobiček, ampak potrošnja (maksimiranje plač). Pretirana državna regulacija je bila pravilo, ki je vodilo k boju med korporacijskimi in sindikalnimi monopoli.
- Podjetja so bila premalo samostojna, saj so bila odvisna tako od vlade kot od politike. Država je še vedno izvajala starševski pristop do gospodarstva, tako da je ohranjala socialni mir, katere rezultat so bile mehke proračunske omejitve (ohlajna finančna disciplina), in preprečevala delovno ter podjetniško vnemo.
- Pravni sistem ni deloval, kar je privedlo do kršitve pravil ekonomske igre in široko razširjenega družbenega kriminala. Pravna negotovost je kršila idejo o sodelovanju na podlagi pravil in pogodb.
- Trg je bil omejen na trg proizvodov, medtem ko so bili denarni trg, trg mednarodne menjave, trg kapitala in delovne sile le deloma legalni in slabo razviti, saj je vlada cene fiksirala, to pa je seveda izničilo alokativno funkcijo trga.
- Administrativna distribucija tujih valut in kreditov iz primarnega denarja, pod koncesijskimi pogoji, je bila zelo razširjena, pri čemer so bili eni favorizirani, drugi diskriminirani in tako je prišlo do vzpodbujanja korupcije.
- Koncept zaprtega gospodarstva (uvozna substitucija) je bil še vedno prevladujoč, namesto principov proste trgovine in odprtega gospodarstva, integriranih v svetovnih trendih.
- Pri finančnih razmerjih so prevladovali dolžniki, medtem ko se stečajna zakonodaja ni izvajala pri večjih podjetjih. Neizogibne posledice so bile poslovna negotovost, pomanjkanje splošnega zaupanja in tratenje nezadostnih finančnih sredstev.
- V večini primerov trgovinska zakonodaja ni ustrezala dejanskim potrebam ekonomskega sistema (pogodbe, dokumenti za zavarovanje plačil, garancije in drugo), tako da je kršenje zakonov postalo vsakdanja praksa.

Neugodni trendi v 80. so postali še bolj očitni v 90.. Medtem ko je bilo bombardiranje NATA eno od žarišč, ki so povzročala napetost, so neekonomski pretresi samo še stopnjevali probleme, ki so izhajali iz notranje krize in neprimerne političnega, ekonomskega pristopa k reševanju težav. Težave, s katerimi so se srečevali v prejšnjih letih, so postale še očitnejše zaradi neposrednih in posrednih posledic bombardiranja.

Podatki o obratovalnih izgubah v celotnem gospodarstvu so bili zelo moteči (izgube so bile ocenjene na 58 % BDP v letu 1998), isto je veljalo za bančni sektor (zadolževanje, problem verodostojnosti in vezanih vlog v starih tujih valutah). Skrajno velike izgube in nezadostna količina amortiziranega kapitala so povzročale hitro izčrpavanje kapitala v gospodarstvu, s tem pa manjšanje produktivne sposobnosti in BDP. Akumulirane, vendar neplačane obveznosti vlade pa so stalno naraščale. Različne subvencije so še dodatno večale fiskalni primanjkljaj.

Povračilo dolga, ki izhaja iz vezanih vlog na stare devize, je bilo odloženo na julij 2000. Šlo je za 4 milijarde ameriških dolarjev. Zunanji dolg predstavlja poseben problem. Zaradi specifičnega položaja je leta 1992 Jugoslavija začasno odložila poravnavo svojih obveznosti iz zunanjega dolga. Vendar zunanji dolg vsako leto naraste za 750 milijonov USD zaradi zapadlosti plačila in obresti.

Glede na vse indikatorje, ki sem jih podrobneje razložila v poglavju o refinanciranju zunanjega dolga (glej poglavje Refinanciranje zunanjega dolga), je Jugoslavija močno zadolžena država, katere gospodarstvo ni dovolj močno, da bi poravnalo svoje obveznosti, razen če jih ublažijo, reorganizirajo in prerazporedijo. Zato je bilo potrebno obveznosti iz zunanjega dolga prilagoditi potencialom jugoslovanskega gospodarstva, seveda po pogajanjih z zunanjimi (tujimi) upniki.

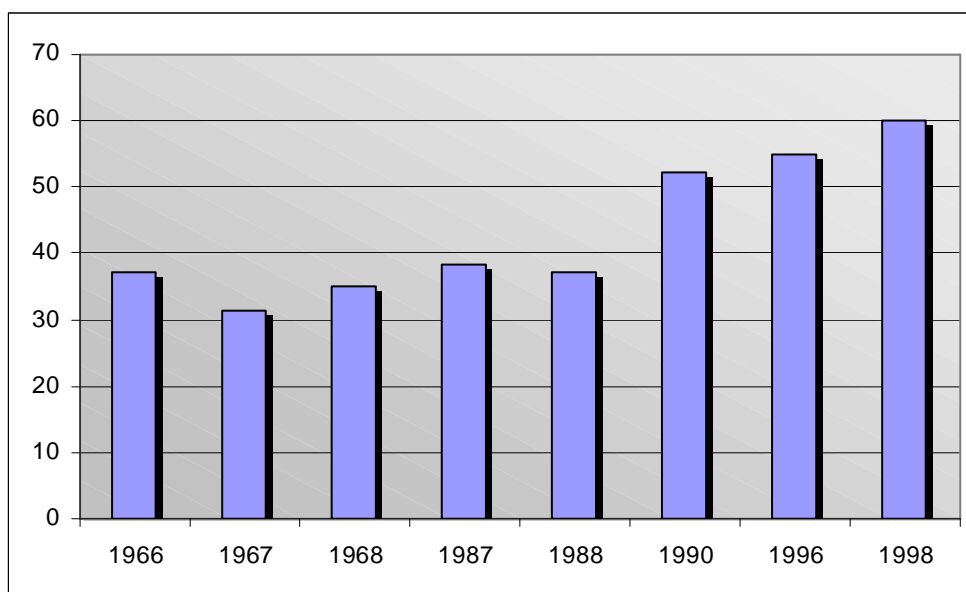
Poleg fiskalnega primanjkljaja so neplačane obveznosti države znašale približno 13 % BDP v letu 1998. Mobilizacija in alokacija sredstev je bila in je še vedno ena od šibkih členov jugoslovanskega gospodarstva. Prodaja Telekoma leta 1997 (49 % delnic je bilo prodanih italijanskemu podjetju STET in grškemu podjetju OTI) ponazarja, da so bili rast, relativni menjalni tečaj in stabilnost cen v tem letu, spremljani z značilnim administrativnim nadzorom, doseženi zaradi obsežnega priliva svežih finančnih sredstev. Dohodek od prodaje Telekoma je bil porabljen v glavnem za financiranje javne potrošnje (Tušek, 2002, str. 50).

2.3.2.1.1. Vpliv na javno potrošnjo

Inflacijski pritiski so bili vztrajni. Največji pritisk je izvajala javna potrošnja, ki je močno naraščala vse od druge polovice leta 1996, tako da je do leta 1998 narasla na 60 % BDP, predvsem v vladnih sektorjih gospodarstva.

Splošna padca gospodarske aktivnosti in agregatnega povpraševanja sta zmanjšala realne vire proračuna. Znatno so se zmanjšali prihodki od davkov na dobiček, prihodki od davkov na dohodek prebivalstva in prihodki od prometnega davka. Davčni potencial jugoslovanskega gospodarstva dopušča približno 40 % delež javne potrošnje v BDP. Težava se je še poglobila med bombardiranjem NATA predvsem zaradi naraščanja stroškov. To je eden glavnih dejavnikov destabilizacije jugoslovanskega gospodarstva.

Slika 4: Javna potrošnja (v % od BDP) v obdobju od 1996 do 1998

Vir: Eurotransition, 1999, str. 16.

Kot vidimo v Tabeli 3, je Srbija največ sredstev namenjala državnemu proračunu, sledila sta mu pokojninski sklad in zdravstvo. V takšnem vrstnem so si sledili tudi, ko gledamo javne prihodke. Največji primanjkljaj je beležila na področju proračuna. Opazimo lahko, da so bili odhodki iz naslova trga dela dosti večji od prihodkov iz tega naslova. V Črni Gori je bila situacija podobna.

Tabela 3: Ocena javnih prihodkov in odhodkov v Srbiji in Črni Gori, 1999 (v mio USD)

	Prihodki	Odhodki	Deficit
SRBIJA			
Proračun	981,3	1.485,9	504,3
Pokojninski sklad	787,5	1.207,8	420,3
Zdravstvo	548,5	611,1	62,6
Trg dela	43,0	209,7	166,7
»Posebni računi«	466,4	-	-
Skupaj	2.826,9	3.514,5	687,6
ČRNA GORA			
Proračun	134,8	207,4	72,6
Pokojninski sklad	56,4	112,8	56,4
Zdravstvo	-	24,8	24,8
Skupaj	191,2*	345,0	153,8

* Niso vključeni javni prihodki zunaj bilance.

Vir: Završni račun, 1999, str. 60.

Prišlo je tudi do razhajanj med dejanskim in načrtovanim proračunom. Največje pomanjkanje sredstev so beležili v skladih pokojninskega in invalidskega zavarovanja, tudi sklada socialnega in zdravstvenega zavarovanja nista bila na boljšem.

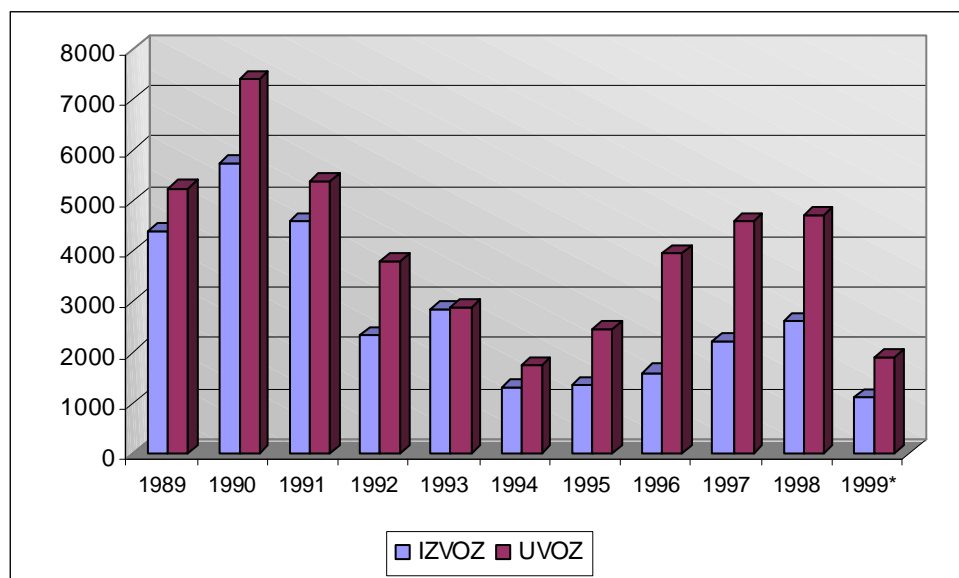
2.3.2.1.2. Vpliv na plačilno bilanco

V prvih petih mesecih leta 1999 je izvoz padel za 34 %, uvoz za 46 % glede na isto obdobje prejšnjega leta. Vojna je vplivala na poslabšanje zunanjetrgovinske aktivnosti zaradi bombardiranja pomembnih prometnih komunikacij.

Na Sliki 5 vidimo, kako sta se gibala izvoz in uvoz Jugoslavije v obdobju 1989 do 1999. Vidimo, da je uvoz vedno presegal izvoz. Od leta 1990 sta uvoz in izvoz začela padati vse do leta 1994, ko sta zopet začela naraščati. Leta 1999 so se kljub le približni oceni ravni izvoza in uvoza že čutile posledice napadov NATA.

Ponekod je bil transport popolnoma ukinjen (zračni, rečni in železniški), medtem ko se je cestni transport zelo podražil in postal zelo zapleten. Sočasno z vojnimi napadi je bil za Jugoslavijo uveden embargo na uvoz nafte in derivatov s strani EU. Razširjene in zaostrene so bile tudi ekonomske sankcije. Zamrznjeni so bili skladi fizičnih in pravnih oseb, s sedežem v Jugoslaviji, prepovedano je bilo kreditiranje izvoznih poslov z ZRJ, razširjena je bila prepoved investiranja v ZRJ, prepovedana sta bila tudi izvoz nekaterih strateških proizvodov v ZRJ ter zračni promet med ZRJ in EU itd.

Slika 5: Izvoz in uvoz ZRJ v obdobju 1989-1999 (v milijonih USD)

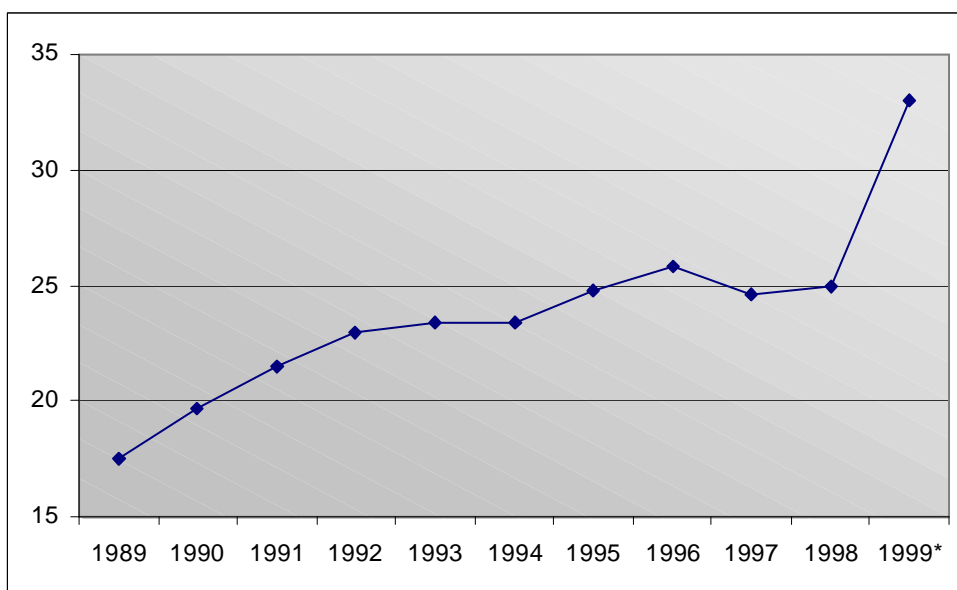
Vir: Završni račun, 1999, str. 166.

Na drastičen padec zunanjetrgovinske aktivnosti so poleg vojne vplivali tudi neustrezni ukrepi jugoslovanske vlade, ki je posegla po pretiranem administriranju in omejitvah, kar je bilo nepotrebno, ne glede na dejstvo, da se je država znašla v vojnem stanju. Takšna kontraproduktivna zunanjetrgovinska politika jugoslovanske vlade je prinesla dodatne izgube domačim podjetjem.

2.3.2.1.3. Vpliv na zaposlenost

Stopnja nezaposlenosti je bila največja v Evropi in je dosegala 25 % (18 % + 7 % kot posledica neposrednega učinka bombardiranja NATA), medtem ko je bila odvečna sila ocenjena na dodatnih 30 % v letu 1999. Trg dela v Srbiji se je tradicionalno prilagajal naglemu padcu družbenega proizvoda skozi zelo visoko fleksibilnost realnih dnevnic ali povečanje zakasnitve izplačila plač, medtem ko je bilo gibanje zaposlenosti v odnosu na gibanje družbenega proizvoda v principu neelastično.

Slika 6: Gibanje stopnje nezaposlenosti v ZRJ v obdobju 1989-1999 (v %)

Vir: Završni račun, 1999, str. 166.

Stanje na trgu dela se je poslabšalo. Del razočaranih nezaposlenih se je umaknil s trga delovne sile, začel se je nov val ekonomske emigracije. Povečali sta se tako registrirana kot prikrita brezposelnost. Pod predpostavko, da je razmerje med potrošnjo in investicijami ostalo nespremenjeno, so realne plače padle za najmanj tretjino, z 90 USD leta 1998 na približno 60 USD leta 1999. Glede na raven osebne potrošnje na člana gospodinjstva je jugoslovansko družbo označevala splošna revščina. Razpoložljiva sredstva za potrošnjo gospodinjstev so leta 1998 znašala približno 74 USD na člana. Stopnja revščine je leta 1998 narasla na 20 %. Pod črto revščine² se je leta 1998 nahajalo več kot 2 milijona prebivalcev. Število revnih, katerih dohodek je bil za 50 % nižji glede na črto revščine, je bilo relativno majhno in je obsegalo 0,5 % celotnega prebivalstva (Jovanović, 1998, str. 120-123).

Bombardiranje je tudi poglobilo že obstoječe in nekatere na novo oblikovane strukturne motnje na trgu dela. Med nezaposlenimi so imeli prioriteto na novo nastali nezaposleni in ne tisti, ki so bili že dalj časa brezposelni. Zaposleni v privatnem sektorju in samozaposleni so

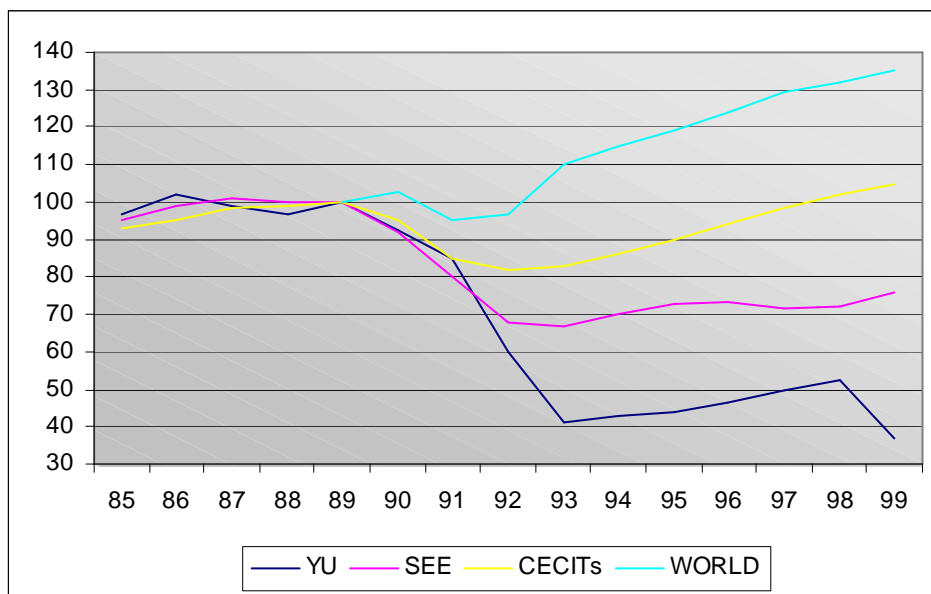
² Črta revščine je enaka vrednosti statistične košare hrane in pijače, potrebne za oskrbo povprečne štiričlanske družine, obračunano na enega člana gospodinjstva (Antić, 1999, str. 66).

bili v najtežjem položaju, medtem ko so zaposleni v javnem sektorju lahko še naprej računali na razmeroma zanesljivo plačo in zaposlitev. Razponi med plačami glede na raven izobrazbe so se še dodatno zožili. Širila se je »delavska revščina«, padala je zaposlenost v neformalnem gospodarstvu (sivi ekonomiji) in čedalje bolj je bila prisotna ekonomska emigracija, predvsem v države EU.

2.4. Položaj Jugoslavije v svetu

Zaradi nepripravljenosti izvajanja temeljitih tržnih reform, je prioritetni vzrok za dolgoročne težave gospodarstva ležal v netržni naravi institucionalnih rešitev. Brez trajne izvozne usmerjenosti, veljavnih pogodb in bistvenih elementov finančne discipline, z nejasno urejenimi lastninskimi razmerji, z družbeno lastnino, katere ciljna funkcija ni maksimiranje dobička in ki zanemara lastninske pravice, je bilo okolje oblikovano tako, da je manjše število privilegiranih dosegalo velike dohodke, predvsem zaradi svojega monopolnega položaja.

Slika 7: Gibanje BDP v ZRJ v primerjavi s SEE, CECITs in svetom v obdobju (1985-1999) (1989 = 100)

Vir: Eurotransition, 1999, str. 17.

Prekomeren pritisk vseh oblik potrošnje na razpoložljiv BDP, nizka raven izvoza (15 do 18 % BDP), prekomerna zaščita domače industrije, ki je povzročila oblikovanje številnih monopolov, disparitete cen zaradi politike socialnega skrbstva, nepripravljenost za izpeljavo obsežnih tržnih reform in celo negativne posledice vojne in sankcij so bili dejavniki, ki so pripeljali jugoslovansko gospodarstvo v zelo slab položaj. Tam, kjer je bila Jugoslavija včasih med vodilnimi, je sedaj potonila v ozadje.

Najvišje ležeča krivulja kaže trende v svetovnem gospodarstvu, ki pa je v obravnavanem obdobju (1985 do 1999) beležilo hitro rast. Druga najvišje ležeča krivulja predstavlja razvoj

srednjeevropskih držav v tranziciji (CECIT³ - Slovenja, Češka, Madžarska, Slovaška in Poljska). Sredi devetdesetih je tej skupini držav uspelo premagati t. i. tranzicijsko krizo in preiti v fazo hitre rasti. V letu 1998 so dosegli svojo raven proizvoda iz leta 1989, ob tem pa so držali korak s svetovnim razvojem. V bistvu je ta skupina držav končala proces tranzicije. Tretja najvišje ležeča črta prikazuje gibanje stopnje rasti držav SEE⁴, ki pa so dosti počasnejši reformatorji kot CECIT. Ta skupina znatno zaostaja za prejšnjo, vendar je pričakovati, da bo leta 2004 dosegla raven proizvoda iz leta 1989.

Najnižje ležeča črta predstavlja trende v gospodarstvu Jugoslavije. S slike je razvidno, da so bile tu krize bolj resne kot tranzicijski šok, ki so ga doživljale CECIT. Tako je raven BDP v Jugoslaviji po vojni krepko padla pod raven, ki so jo zabeležili na vrhuncu hiperinflacijske krize leta 1993.

Ključni ekonomski indikatorji kažejo, da je bila situacija leta 1999 v Jugoslaviji dramatična. Bila je bolj kritična kot v zadnjih nekaj desetletjih in neprimerljivo slabša kot v ostalih državah, ki so kljub prehodu na tržno gospodarstvo precej zaostajale za bolj razvitimi in uspešnejšimi tranzicijskimi sestrami (Jurančič, 2002, str. 46-47). Na podlagi razvoja SEE, ki vključuje tudi Jugoslavijo, lahko zaključim, da regija z ekonomskega vidika po desetletnem padcu ravni proizvoda in resne gospodarske krize znatno zaostaja. Vzroki ležijo v:

- netržni naravi gospodarstev, ki je rezultat dolgotrajnega razvoja pod centralističnim režimom;
- izrazitem zaostanku pri implementaciji tržnih reform v zadnjih desetih letih;
- pojavu močnih protireformnih lobijev, ki ga je spremljala naraščajoča korupcija in pobiranje visokih rent ozkega kroga privilegiranih.

Ne smemo pozabiti na ekonomsko, politično in vojaško nestabilnost regije. Edina realistična rešitev težav je progresivna integracija v evropske politične in ekonomske strukture. Proces modernizacije zaostaja za ostalo Srednjo Evropo, saj je stopnja rasti gospodarstev zelo nizka, gospodarstva pa so še vedno zelo zaprta. Jugoslavija se je že začela postopoma odpirati in izvajati nujne reforme sistema, tako političnega kot ekonomskega.

2.5. Gospodarstvo Jugoslavije danes

Leto 2002 je leto izvajanja in poglobljanja strukturnih reform. Nadaljnje pomembne odločitve o prestrukturiranju gospodarstva ZRJ bodo del političnega sistema in bodo vodile k zaprtju večjega števila neuspešnih javnih podjetij. Da bi bile zahtevne reforme uspešne, bo morala oblast zagotoviti podporo splošne javnosti. V letu 2002 pričakujejo predvsem rast kmetijstva in storitev, medtem ko bodo stare industrije s pojavom nekaterih novih močno zaostajale.

³ CECIT - Central European Countries in Transition, Srednjeevropske države v tranziciji.

⁴ SEE - SouthEast Europe, Jugovzhodna Evropa.

2.5.1. Trenutna ekonomska situacija

Situacija jugoslovanskega gospodarstva se je glede na obdobje takoj po napadih NATA močno popravila. V letu 2001 je realni BDP rasel s 5,5 % stopnjo, kar je bilo rahlo hitreje, kot so pričakovali. Za to sta bili zaslužni predvsem okrepitev kmetijstva in povečana aktivnost v sektorju storitev, predvsem v turizmu in transportu. Kljub temu pa je industrijska proizvodnja še vedno slaba, saj je beležila 0 % rast v letu 2001. Oblasti v ZRJ pričakujejo rahlo nižjo rast realnega BDP v naslednjem letu zaradi poslabšanja gospodarskega stanja drugih držav, kar se bo odrazilo na slabših možnosti za izvoz in tujih neposrednih investicijah. Črna Gora pričakuje rahlo višjo stopnjo rasti prav zaradi poudarka na turizmu. Na Kosovu se gospodarstvo lepo razvija, čeprav je še vedno močno odvisno od denarja darovalcev iz tujine. Očiten je napredek procesa obnove, kmetijstva in proizvodnje vina, zelo živahen pa je tudi privatni sektor, saj je čedalje več registriranih podjetij, in sicer 44 % več kot konec leta 2000 (Stabilization and Association Report, 2002).

V Srbiji se je kljub močnejšemu zvišanju cen elektrike inflacija s 115 % konec leta 2000 znižala na približno 40 % konec leta 2001. Čeprav je raven inflacije rahlo nad načrtovano, pa je to kljub temu pomemben dosežek, ki odseva stabilno monetarno politiko. Črna Gora je konec prejšnjega leta beležila 25 %, Kosovo pa 13 % inflacijo.

Srbija in Črna Gora podpirata zaščito konkurence, kljub temu pa nista uspeli znižati stopnje nezaposlenosti, ki uradno znaša 30 %, realno pa 40-50 % zaradi še vedno močne prisotnosti sive ekonomije (Sovdat, 2002, str. 27).

Obseg primarnega denarja se je povečal za 30 % zaradi nakupov Narodne banke Jugoslavije na tujih deviznih trgih in ne toliko zaradi povečanja domačega kreditiranja. To je pripomoglo k stabilizaciji cen in pričakovanj glede deviznega tečaja. Po uvedbi uravnane fleksibilnega deviznega tečaja (managed float) v začetku leta 2001 je dinar postal stabilen. Oktobra 2000 so ga fiksirali v razmerju 60 dinarjev za 1 evro. Letos je dinar končno postal konvertibilna in mednarodno priznana valuta (P. R., 2002). Črna Gora je nadaljevala s samostojno monetarno politiko in tako enostransko določila evro (prej nemško marko) za edino plačilno sredstvo (Z. G., 2002). Na Kosovu so nadaljevali z uporabo evra (prej nemške marke), a ne kot edinim zakonitim plačilnim sredstvom (Stevanović, 2002).

Plačilna bilanca je leta 2001 beležila razširjen primanjkljaj v bilanci trgovinske menjave in sicer 3,4 milijarde evrov. Celoten izvoz ZRJ se je povečal za 10,4 % glede na leto 2000, medtem ko se je uvoz povečal za 30 %. Izvažajo predvsem surovine in proizvode z nizko stopnjo obdelave, uvozna usmerjenost pa je prav nasprotna, če zanemarimo znaten uvoz nafte (Bojčić, 2002, str. 20-21). V naslednjem letu pričakujejo še večjo rast izvoza zaradi vse večjega zanimanja tujih investitorjev, predvsem evropskih podjetij, saj ima Jugoslavija cenejšo delovno silo, veliko izbiro surovin in sporazum o brezcarinskem poslovanju z Rusijo (Šalamun, 2002, str. 28). ZRJ ima tudi najnižje davke na plače ter dohodek prebivalstva in podjetij, do konca maja pa bo uvedla nove davčne olajšave za tuje vlagatelje, skupaj z davčnimi krediti, da sploh ne omenjamo ugodnega obravnavanja naložb v delnice in obveznice ter olajšave za tuje (Nove olajšave za vlagatelje v ZRJ, 2002, str. 19). Leta 2001

se je število neposrednih tujih investicij v Jugoslaviji povečalo na 1319, njihova skupna vrednost pa na 151 milijonov evrov. Sredi januarja je ZRJ dobila tudi nov zakon o tujih naložbah, ki uvaja veliko bolj odprt sistem za tuje investitorje (Bojčić, 2002a, str. 47).

Primanjkljaj v bilanci tekočega računa je v tem letu znašal približno 1,4 milijarde evrov. Neposredne tuje investicije so še vedno na nizki ravni. Predhodna ocena za leto 2002 kaže na 1,71 milijarde evrov vreden primanjkljaj v bilanci tekočega računa, predvsem zaradi zvišanja servisiranja dolga in zunanjega financiranja nekaterih sektorjev uvoza. Izrazito velik zunanji dolg, ki znaša konec leta 2001 140 % BDP, predstavlja še dodatno omejitev gospodarstvu ZRJ. Glede na obseg dolga sem refinanciranju zunanjega dolga namenila posebno poglavje, kjer sem razložila njegov nastanek in možnosti financiranja.

2.5.2. Strukturne reforme

Kljub zelo težkemu položaju držav Jugovzhodne Evrope se je začela ekonomska situacija na Balkanu počasi izboljševati. Države so začele izvajati reforme, saj je bila to edina pot, ki je vodila iz ekonomske zaostalosti. Tudi ZR Jugoslavija je ubrala to pot razvoja (Petrovčić, 2001, str. 72-76). Strukturne reforme in prehod na svobodno tržno gospodarstvo so nujno potrebne, a ne brez cenovne stabilizacije, privatizacije in reform finančnega sektorja (Sovdat, 2001, str. 17).

V Srbiji in Črni Gori se je cenovna stabilizacija nadaljevala z ukinitvijo cenovnega nadzora nad skoraj vsemi kategorijami blaga in postopnim prilagajanjem cen bolj tržno orientiranim, predvsem za področja energetike, javnih storitev in primarnih dobrin (mleko, kruh) (Stevanović, 2001). Na področju privatizacije so znatno napredovali z uporabo odprodajnega⁵ modela privatizacije, saj bodo le tako zagotovili lastniško sestavo, ki bo spodbujala aktivno vodenje podjetij in prizadevanje za njihovo rast in razvoj (Petrič, 2002, str. 62-63). Tega pa niso uspeli na Kosovu, čeprav so v Črni Gori že zaključili z do sedaj zastavljenim procesom privatizacije.

Na področju prestrukturiranja podjetij je Srbija že identificirala 39 velikih podjetij, ki poslujejo z izgubo. To so podjetja, ki so močno diverzificirana, insolventna in v veliko primerih edini delodajalec v tej regiji. Predstavili so že načrta za prestrukturiranje dveh večjih neuspešnih podjetij (Zastava in Bor) (Bojčić, 2001, str. 39). Tudi na reformo pokojninskega sistema niso pozabili, saj so zvišali zakonito zgornjo mejo starosti za upokojitev in predstavili nov sistem obračuna pokojnin (Ćulibrk, Lakičević, 2001).

Proces prestrukturiranja bank se je na področju razvoja finančnega sektorja odvijal hitro. Preučili so primere 82 bank na ozemlju Srbije, 19 so jih zaprli zaradi prezadolženosti, 15 bank pa so združili z drugimi bankami. Kljub splošni šibkosti bančnega sistema v Srbiji so se pokazali določeni znaki obnovljenega javnega zaupanja, kot je znatno povečanje varčevanja (Bojčić, 2001a, str. 44). Kot vidimo, je ZRJ končno sprejela svojo vlogo na Balkanu in začela

⁵ Odprodajni model privatizacije - prodaja na javnem razpisu (tender), kjer lahko sodelujejo tako tuje kot domače pravne in fizične osebe.

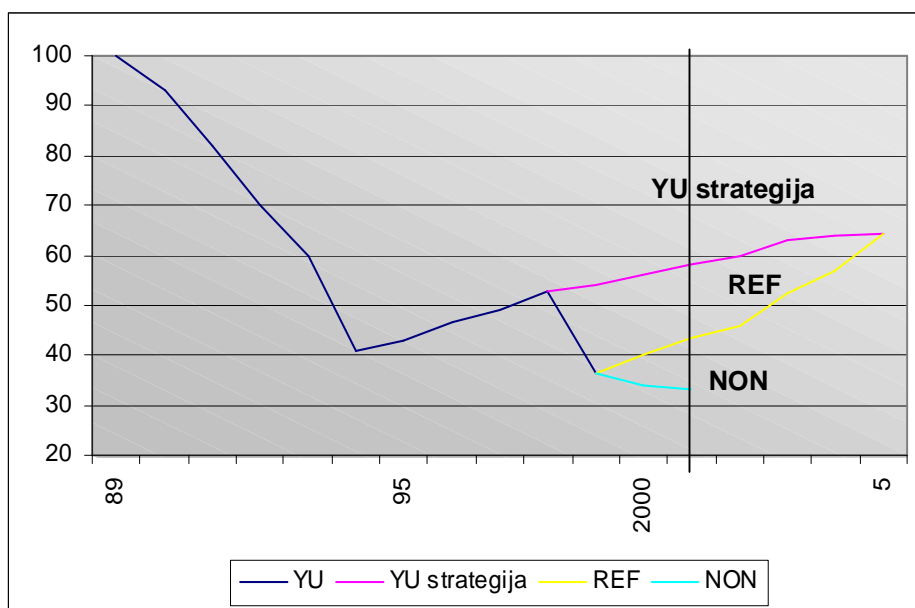
z reformami, toda to ni dovolj. Predolgo so ohranjali sistem družbene lastnine in netržnega gospodarstva, da sploh ne omenjam obdobja vojn in mednarodne izolacije. A je to dovolj?

3. Priprave na prihodnji razvoj

3.1. Možne poti razvoja gospodarstva Jugoslavije

V nadaljevanju bi rada predstavila možnosti razvoja gospodarstva Jugoslavije, kot so ga videli v Jugoslaviji konec leta 1999. Situacija na Balkanu je bila takrat neznosna. Jugoslavija ni bila edina, ki je nosila posledice dolgoletne vojne in zračnih napadov s strani NATA. Potrebno je bilo pretrgati negativne trende v državah SEE in začeti temeljne socialne in ekonomske reforme. Oblikovali so dva možna scenarija gibanja makroekonomskih agregatov v Jugoslaviji, kar lahko vidimo na Sliki 8.

Slika 8: Gibanje BDP v luči izvajanja reform v obdobju 1989-2005 (1989 = 100)

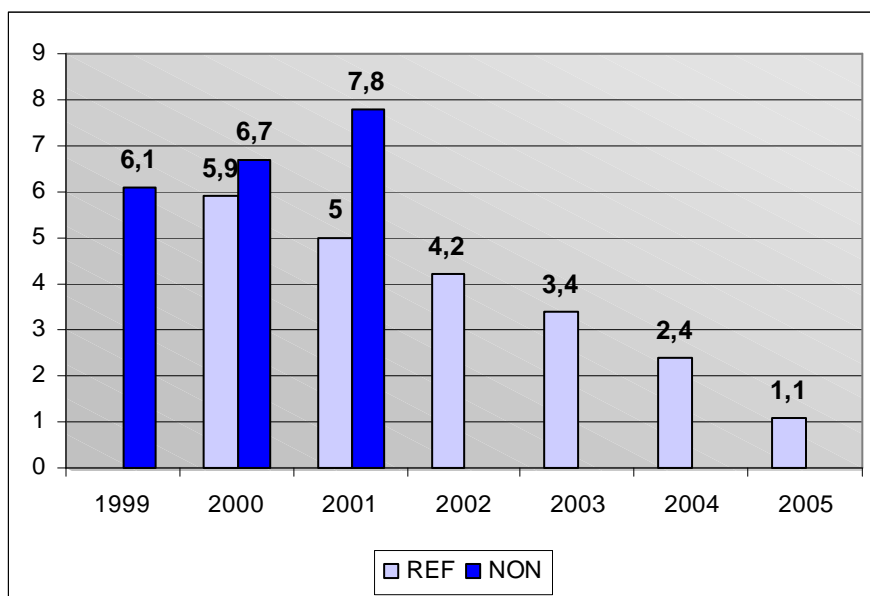
Vir: Eurotransition, 1999, str. 132.

REF scenarij (scenarij reform) je predvideval implementacijo hitrih in obsežnih ekonomskih reform, ki naj bi se začele izvajati takoj, in ponovno vzpostavitev sodelovanja z mednarodnimi finančnimi, razvojnimi in trgovinskimi organizacijami. Podroben opis potrebnih reform se nahaja v poglavju o potrebah po zunanjem financiranju.

NON scenarij (scenarij brez reform) pa opozarja na slabe obete jugoslovanskega gospodarstva, če reforme ne bi bile vpeljane oziroma če bi bile nedosledno ali delno izpeljane. Scenarij velja tudi v primeru, da bi država ostala izolirana od mednarodne skupnosti. Z drugimi besedami scenarij predvideva nadaljnje poslabšanje trendov, ki so se kazali doslej. Posledice te možnosti so naraščajoča inflacija, pomanjkanje in padec realnih dohodkov,

porast težav z izplačilom plač in pokojnin, padec življenjskega standarda, dramatičen dvig stopnje nezaposlenosti in drugo. Slika 8 kaže tudi prihodnje gibanje trenda BDP vse do leta 2005 ob predpostavki, da ne bi bilo bombardiranja in da bi začeli izvajati obsežnejše reforme.

Slika 9: Potencialne izgube BDP (v milijardah USD)

Vir: Eurotransition, 1999, str. 133.

Hitrost in kakovost izvajanja reform, ob predpostavki ponovne polne vključitve v mednarodno skupnost, določata tok razvoja in znižanje izgube potencialnega BDP v Jugoslaviji. Ta izguba je določena kot razlika med pričakovanim BDP, če ne bi bilo bombardiranja, in potencialnim BDP, ki bi ga lahko dosegli glede na obravnavana scenarija (NON in REF scenarij) po bombnem napadu. Razlika med pričakovanim BDP obeh scenarijev predstavlja izgubo, ki izvira iz izbire različnih razvojnih poti v prihodnosti.

Če bi izbrali REF pot razvoja (uvedba reform), bi celotna izguba potencialnega BDP v obravnavanem obdobju (2000-2005) znašala približno 22 milijard USD. Z izbiro te možnosti bi se lahko vrnil na pot razvoja, ki bi ga dosegali, če ne bi bilo bombardiranja. Glede na projekcije bi se to lahko zgodilo v letu 2006. Če pa bi izbrali NON pot razvoja (brez uvedbe reform), bi se izguba potencialnega BDP zvišala za dodatne 4 milijarde USD v primerjavi z REF potjo razvoja.

Pot, ki predvideva pomoč iz zunanjih virov in status quo glede reform, bi beležila znatno povečanje izgube potencialnega BDP in celotne škode. To pomeni, da je izguba potencialnega BDP v obdobju po napadih NATA variabilna in zato tudi lažje obvladljiva. Izbira poti razvoja bi neposredno določila, ali bo izguba manjša ali večja. Pri tem ne smemo odmisлити posredne posledice, ki bi se odražale kot izgube potencialnega BDP, stroški iz naslova beguncev, ekološke škode, stroški zaradi poslabšanja zdravstvenih uslug, odtokanje visoko kvalificirane delovne sile, poslabšanje kakovosti razvoja, padec ravni indikatorjev človeškega razvoja, razne oblike migracij znotraj države, doživljanje psiholoških travm, še posebej mlajših generacij in drugo.

Jugoslavija ni bila edina država, ki je nosila posledice bombnih napadov NATA, med temi so Albanija, Bosna in Hercegovina, Bolgarija, Hrvaška, Makedonija in Romunija. Te države niso nosile neposrednih posledic bombardiranja, ampak posredne, ki jih ne moremo zanemariti. Izpostavljene so bile pritoku beguncev, razdoru v zunanji trgovini, zapori transportnih poti skozi Jugoslavijo, omejenemu dostopu do mednarodnih trgov kapitala, začasni ustavitvi procesa strukturnih reform in razvoja itd. Največji delež beguncev so sprejele Makedonija, Albanija ter Bosna in Hercegovina, kar je kljub humanitarni pomoči iz tujine otežilo že tako počasen razvoj njihovih gospodarstev. Za Makedonijo je imelo zaprtje jugoslovanskih mej največje negativne posledice zaradi velikega obsega neposredne trgovine z Jugoslavijo in tranzitne trgovine prek ozemlja le-te. V teh državah se je povečalo deželno tveganje za investicije, tudi turizmu ni šlo mnogo bolje.

3.2. Obnova gospodarstva Jugoslavije

Gospodarska obnova je bila glavni cilj, ki so ga morali zasledovati, da bi oblikovali demokratično in trdno državo. Poudarjali se pomembnost sodelovanja z EU, Svetovno banko in EIB⁶, a ne brez institucionalnih sprememb. Potrebno je bilo narediti predhodno oceno vojne škode, izgube potencialnega BDP, potreb po zunanjem financiranju in transferjev Jugoslaviji s strani EU.

Tabela 4: Celotna pomoč EU državam SEE od leta 1991 do 1999 (v milijonih evrov)

Vrsta pomoči	Albanija	BiH	Hrvaška	Jugoslavija	Makedonija	Drugi	Skupaj
PHARE& OBNOVA	616,4	754,5	49,6	41,7	236,7	9,8	1.708,6
Humanitarna pomoč (ECHO)	41,2	1.032,1	290,8	262,8	45,7	236,1	1.908,7
Hrana (DG VIII)	16,5	-	-	-	-	-	16,5
Plačilna bilanca (DGII)	20,0	60,0	-	-	40,0	-	120,0
EIB	46,0	-	-	-	-	-	46,0
Drugo	122,8	221,2	9,3	17,5	2,0	12,3	385,1
Celotna pomoč EU	862,9	2.067,8	349,7	322,0	324,4	258,2	4.184,9
Države članice (1990-1997)	712,8	507,9	1.165,9	712,4	178,2	-	3.277,2
Skupaj	1.575,7	2.575,7	1.515,6	1.034,4	502,5	258,2	7.462,1
EBRD*	68,0	70,0	511,0	-	143,0	-	792,0

* EBRD - European Bank for Reconstruction and Development, Evropska banka za obnovo in razvoj.

Vir: Eurotransition, 1999, str. 128.

⁶ EIB - European Investment Bank, Evropska investicijska banka.

Kar je bilo uničenega, je bilo potrebno izgraditi. Veliko sredstev je bilo porabljenih za uničenje. Večkrat slišimo ljudi reči, kako bi se določena država lahko razvijala, če bi vsa tista sredstva, ki so bila porabljena za financiranje vojne, vložila v financiranje lastnega gospodarstva in sodelovanja z drugimi državami. S tem so mislili na okrepitev privatnega sektorja, trdne finance, oživitev srednjega razreda in oblikovanje ekonomske osnove za demokratizacijo političnega življenja. Tabela (glej Tab. 4, na str. 23) kaže celotno pomoč, ki jo je Evropska unija nudila državam SEE v obdobju med 1991 in 1999. Zanima nas predvsem pomoč, namenjena Jugoslaviji. Kot je razvidno iz tabele, je Jugoslavija prejela pomoč iz programov PHARE&OBNOVA, programov humanitarne pomoči in drugo, v celotnem seštevku okrog 0,3 milijarde evrov. Članice EU so največ sredstev namenile Hrvaški, takoj za tem Albaniji in Jugoslaviji po 0,7 milijard evrov vsaki. Vidimo tudi, da Jugoslavija ni prejela pomoči s strani EBRD. Omeniti pa moram, da trenutno potekajo pogajanja z EBRD, kjer je Jugoslavija predstavila 13 projektov v vrednosti 231 milijonov evrov (M. V., G. K., 2002).

EU poudarja, da bo Jugoslavija, prav tako kot ostale države Zahodne Evrope, deležna enakih splošnih pogojev. Zaradi nedavnih dogodkov v Jugoslaviji EU še ni bila pripravljena na ojačitev bilateralnih odnosov. Jugoslavija bo prejela humanitarno pomoč in podporo pri demokratizaciji, kot tudi pomoč pri beguncih in pregnancih na svojem ozemlju pod okriljem programa OBNOVA. Omeniti moram, da se pri tem Črna Gora obravnava ločeno (Bojčić, 2001b, str. 47).

Niti en program povojne ekonomske obnove Jugoslavije ne more biti učinkovit, v kolikor predhodno ne pride do temeljnih reform institucionalnih mehanizmov, ki regulirajo funkcioniranje in razvojni potencial gospodarstva. Po drugi strani pa brez priliva tujega kapitala, predvsem neposrednih tujih investicij tudi ne gre. Visok trgovinski in plačilno-bilančni primanjkljaj zahtevata nujno liberalizacijo gospodarskih tokov ter odpiranje države. Samo radikalna privatizacija ter široka pravna in institucionalna podpora zasebnemu sektorju lahko predstavljajo osnovo za okrepitev in razvoj gospodarstva ob neposrednem vključevanju tujega kapitala v obnovo porušene infrastrukture in partnerskih odnosov med privatnimi podjetji. Povojna obnova gospodarstva Jugoslavije je le eno področje, ki ga je potrebno urediti, da si bo Jugoslavija vsaj delno povrnila moči.

3.3. Refinanciranje tujega dolga

3.3.1. Nastanek problema

Problem servisiranja dolga je v Jugoslaviji nastopil že leta 1980, ko je država začasno ustavila plačilo dela svojega dolga, kar se je kazalo na neurejenih finančnih odnosih z drugimi državami. V določenih trenutkih je bilo videti, da bo možno težave prebroditi. Kljub temu je ekonomska situacija ostala močno nestabilna, razni pretresi političnih tokov pa so problem finančnih odnosov še poslabšali. Čeprav je bila večina dolga sporazumno odložena, pa z dejanskimi plačili tako dolga kot obresti niso nikoli začeli.

Za odloženo plačilo večjega dela dolga je jamčila vlada (za okrog 90 % tujega dolga SFR Jugoslavije je jamčila federalna vlada). Za večji del zunanjega dolga so bila zaslužna podjetja (dolg 7,1 milijarde USD tujim komercialnim bankam - Londonski klub in dolg 7,7 milijarde USD za pridobitev opreme na osnovi kreditov nekaterih vlad - Pariški klub). V tem obdobju so podjetja zanemarila področje strukturnih reform, vlada pa ni uporabljala tržnih mehanizmov za ukinitve nekonkurenčnih in najmanj uspešnih podjetij (Savić, 1999, str. 136).

Dolgove so odložili v obdobju 1982 do 1988. Zaradi pričetka plačil obresti in nadaljevanja s povračili posojil (glavnice in obresti) mednarodnim finančnim institucijam je prišlo do močnega odliva kapitala iz države, kar je močno upočasnilo ekonomsko rast in dvignilo inflacijo. Šele po letu 1988 je prišlo do pogajanj z IMF⁷ in Svetovno banko za obsežnejšo finančno podporo pri rekonstrukciji. IMF je odobril močno finančno podporo, medtem ko je Svetovna banka dodelila kar nekaj posojil v skupni vrednosti ene milijarde USD. Kljub vsemu pa jugoslovanska vlada in gospodarstvo nista uspela izpolniti zelo visokih pogojev za dvig teh sredstev, tako da je bilo takoj po dvigu prvega dela posojila IMF posojilo preklicano. Posojila Svetovne banke so bila odobrena (prešla so skozi vse faze procesa odobritve posojil), nekatera celo ratificirana, ampak niso nikoli postala operativna (ni prišlo do dviga sredstev). Približno 1,2 milijarde USD, ki jih je Evropska skupnost odobrila SFRJ, ni bilo nikoli na voljo SFRJ. Tako je gospodarstvo SFRJ ostalo brez priliva svežega kapitala, kar je le še poslabšalo ekonomsko situacijo in dvignilo inflacijo nad 1000 %.

3.3.2. Zunanji dolg v obdobju sankcij in agresije NATA

Politična kriza v nekdanji Jugoslaviji je le še poglobila problem zunanjega dolga. Zaradi sankcij gospodarstvo Jugoslavije vse od leta 1991 ni bilo sposobno izpolniti svojih obveznosti iz zunanjega dolga. Sankcije in odsotnost normalnih odnosov s svetovno ekonomijo sta prisilila Jugoslavijo v trošenje lastnega, toda zelo omejenega kapitala, da bi preprečila nove investicije in s tem porabo premoženja. Pod takšnimi zunanjimi pogoji so izpustili priložnost, da bi uporabili obsežna finančna sredstva na uspešnih finančnih trgih, ki so nudili ugodne pogoje. Azijska finančna kriza je pripeljala do zaostitve pogojev kreditiranja držav, ki so se soočale z ekonomskimi težavami, ali držav, za katere se je predvidevalo, da obstaja preveliko tveganje za investicije zaradi drugih razlogov. Neugodni vplivi vojne aktivnosti v sosednjih državah so povečevali investicijsko tveganje v Jugoslaviji.

Takoj po preklicu sankcij je zunanji obroč le-teh onemogočil kakršno koli normalizacijo odnosov s Svetovno banko in IMF, tako da ni bilo mogoče začeti pogajanj z upniki Pariškega kluba. Sredi leta 1998 so po zelo dolgih in napornih pogajanjih s komercialnimi upniki (Londonski klub) dosegli dogovor o pogojih izpolnjevanja zaostalih obveznosti.

V obdobju 1989-1999 je bilo za jugoslovansko zunanjo zadolženost značilno, da je naraščala zelo počasi kot rezultat krčenja novih dolgov, to je pritoka svežih sredstev v gospodarstvo. Dolg narašča predvsem zaradi zapadlosti posojil in obresti na glavnico. Stopnja zadolženosti

⁷ IMF - International Monetary Fond, Mednarodni monetarni sklad.

tako narašča kljub gospodarski rasti. To je tudi glavni razlog za nadaljevanje pogajanj z upniki o reorganizaciji tujega dolga in potrebah za ublažitev dolžniškega bremena gospodarstva, ki v tem obdobju ni znatno povečevalo svoje zadolženosti.

3.3.3. Ocena zunanje dolga po napadih NATA

Prvenstveni cilj odpisa jugoslovanskega dolga je uskladitev servisiranja dolga z zmožnostmi jugoslovanskega gospodarstva. Po bombardiranju NATA je breme dolga, z drugimi besedami servisiranje dolga, postalo čedalje bolj oteženo. Pred konfliktom je bila Jugoslavija že močno zadolžena srednje razvita država. V tem obdobju pa so bili vsi indikatorji stopnje zadolženosti še bolj zaskrbljujoči.

Glede na indikatorje zadolženosti, ki jih uporabljata IMF in Svetovna banka, je močno zadolžena država vsaka država, ki ima razmerje med celotnim dolgom in ravniyo BDP nad 80 %, razmerje med celotnim dolgom in izvozom nad 200 %, razmerje med letnim servisiranjem dolgov in izvozom nad 15 % in kjer zamuda pri plačevanju dolgov ne presega eno leto (Savić, 1999, str. 138).

Tabela (glej Tab. 6, na str. 27) prikazuje ocene teh indikatorjev za Jugoslavijo za leti 1998 in 1999, Tabela 5 pa ocene za obdobje 1993-1997. Podatke sem našla v dveh publikacijah, različnih avtorjev in različnih virov, zato bo primerjava teh podatkov otežkočena. Vidimo, da gre v Tabeli 6 za približne ocene indikatorjev za leto 1999, za katere pa ni nujno, da so pravilne. Na žalost jih ni bilo mogoče preveriti.

Tabela 5: Zunanji dolg ZR Jugoslavije, 1993-1997 (v milijonih USD)

	1993	1994	1995	1996	1997
Dolgoročni in srednjeročni dolg	8.597	8.904	9.104	9.270	9.322
Javni dolgoročni in srednjeročni dolg	5.838	6.145	6.283	6.398	6.434
Privatni dolgoročni in srednjeročni dolg	2.759	2.759	2.821	2.872	2.888
IMF	78	83	85	82	79
Kratkoročni dolg	1.591	1.632	1.870	2.220	2.890
Dospele obresti	616	1.059	1.500	1.935	2.411
Celoten dolg/izvoz	-	663,7	650,5	481,2	411,6
Celoten dolg/BDP	77,0	70,9	69,5	73,6	72,8
Dolg na prebivalca (v 1000 USD)	979	1.010	1.049	1.086	1.151
Neto dolg	8.285	10.419	10.858	11.273	11.891
Neto dolg/izvoz	-	651,2	638,7	468,7	398,2
Neto dolg/BDP	62,1	69,6	68,2	71,6	70,5
Izvozni krediti	5.064	4.113	5.156	5.889	6.177
Dospela glavnica	2.020	4.102	5.032	5.900	6.600
Celoten zunanji dolg	10.265	10.619	11.058	11.573	12.291

Vir: Završni račun, 1999, str. 94.

Kar lahko primerjamo, sta dva kazalca, in sicer celoten dolg/izvoz in celoten dolg/BDP. Kot vidimo v Tabeli 5, je razmerje med celotnim dolgom in izvozom padalo, kar je dokaj vzpodbudno. Po drugi strani pa je razmerje med celotnim dolgom in BDP do leta 1995 najprej padalo, potem pa zopet začelo naraščati. V Tabeli 6 je lepo viden vpliv bombardiranja ne samo na makroekonomske kazalce, ampak tudi na kazalce zadolženosti. Razmerje med celotnim dolgom in izvozom je tako v letu 1999 naraslo na 630 %, kar je za slabih 220 % več kot leta 1997. Tudi razmerje med celotnim dolgom in BDP se je povečalo, kar je razumljivo, saj je BDP kot posledica napadov NATA močno padel. Vidimo tudi, da je naraslo letno servisiranje dolga.

Tabela 6: Zadolženost ZR Jugoslavije v letih 1998 in 1999

	(v milijardah USD)	Celoten dolg/izvoz	Letno servisiranje dolga	Celoten dolg/BDP
Zadolženost	11,5	-	-	-
Izvoz v letu 1998	2.750	418 %	29 %	-
Ocena izvoza v letu 1999 pred bombardiranjem NATA	3.300	348 %	24 %	-
Ocena izvoza v letu 1999 po bombardiranju NATA	2.145	536 %	37 %	-
Ocena avtorjev za izvoz v letu 1999	1.825	630 %	44 %	-
BDP v letu 1998	18,6	-	-	61,7 %
Ocena BDP v letu 1999 pred bombardiranjem NATA	19,9	-	-	57,7 %
Ocena BDP v letu 1999 po bombardiranju NATA	13,0	-	-	94,1 %

Vir: Eurotransition, 1999, str. 138.

Situacija je bila še bolj otežena zaradi dejstva, da Jugoslavija ni izpolnjevala svojih obveznosti iz naslova tujega dolga že celo desetletje. Pri tem so ZDA postavile t. i. zunanji zid sankcij, EU - njen največji trgovinski partner - pa je naložila dodatne ekonomske in finančne sankcije (18. junija 1999 je potrdila tudi prepoved investiranja in financiranja izvoza v Jugoslavijo iz privatnih virov). Trg EU ni bil zaprt za jugoslovansko blago vse od oktobra 1991, razen v šestmesečnem obdobju leta 1997, vendar so bile sankcije kmalu ukinjene (aprila 1998).

Ne smemo pozabiti, da sega večji delež dolga Jugoslavije v prejšnje desetletje. Novi krediti so bili zelo omejeni zaradi blokade finančnih odnosov Jugoslavije z ostankom sveta, medtem ko privatni investitorji niso investirali svojega kapitala v projekte zaradi visokega tveganja. Tako je bil pritek novih sredstev, nujno potreben za pospeševanje in vzdrževanje ekonomske rasti, omejen in nezadosten za zadovoljitev potreb po razvoju ter premagovanju zamude v razvoju. Jugoslavija ne more poplačati tujega dolga brez pomoči upnikov. Postalo je jasno, da bodo

morali osnovne elemente pogajanj o prerazporeditvi zunanjega dolga Jugoslavije in zahteve po ublažitvi bremena dolga spremeniti.

Primer Jugoslavije je specifičen. Njeno gospodarstvo je izgubilo nekatere tradicionalne trge zaradi odcepitve republik nekdanje Jugoslavije (40 % trga); utrpelo je velike izgube zaradi sankcij, tehnološke zaostalosti, opustošenja zaradi vojne in politične ter ekonomske izolacije.

Vojna je občutno spremenila odnos Jugoslavije do upnikov. Poleg pomoči pri oživitvi proizvodnje in vzdržljivi rasti potrebujeta jugoslovansko gospodarstvo in njen bančni sistem dodatne finančne prilive za obnovo.

Prioriteta ostaja pri vzpostavitvi sodelovanja z IMF in Svetovno banko, ker je to skupina upnikov, ki ne prelaga dolgov, in je zelo zaostriła pravila za razbremenjevanje dolgov močno zadolženih držav. Članstvo v IMF je prvi pogoj za vzpostavitev sodelovanja z drugimi mednarodnimi in regionalnimi bankami za razvoj. Obnovitev sodelovanja z IMF je jasen signal drugim, da se je vrnilo zaupanje v gospodarstvo Jugoslavije. Tako bodo ostali upniki začeli s pogajaji o razbremenitvi zunanjega dolga, saj bodo prepričani, da so makroekonomska politika, prestrukturiranje, privatizacija in ekonomska aktivnost pod neprestanim nadzorom IMF (Bojčić, 2001c, str. 65). Obnovitev sodelovanja z mednarodnimi finančnimi institucijami odpira nove možnosti za dodeljevanje kreditov, ki bodo porabljeni za reševanje perečih socialnih težav, kot je podpora za nezaposlene, prekvalificiranje, oblikovanje novih delovnih mest itd.

Da bi Jugoslavija sploh lahko sodelovala na pogajanjih o konsolidaciji zunanjega dolga, mora izpolniti določene pogoje. Kot sem že omenila, potrebno je okrepiti sodelovanje z IMF in Svetovno banko, poleg tega pa še s Pariškim in Londonskim klubom. Največje možnosti za odpis dolga zaradi poslabšanja tekoče in prihodnje ekonomske situacije zaradi bombardiranja NATA ima Jugoslavija v reguliranju odnosov s Pariškim klubom. Kar se tiče Londonskega kluba pa bi se komercialnim bankam splačalo odpisati del dolga, ker ima dolg Jugoslavije zelo nizko tržno vrednost.

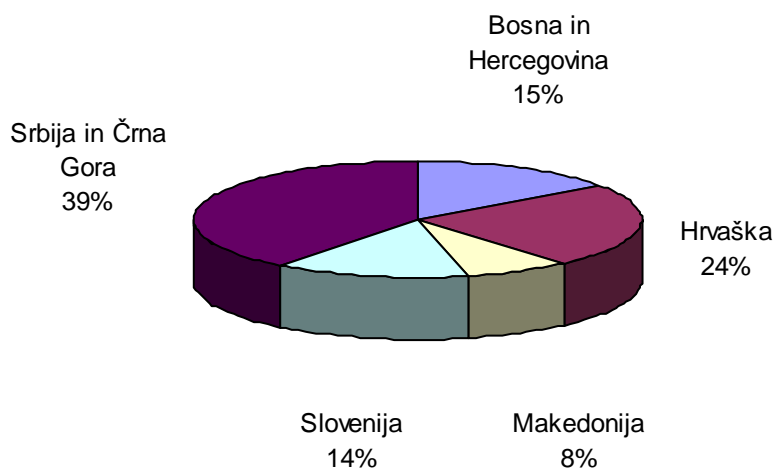
Obstajajo določeni finančni mehanizmi, ki nam kažejo, kako je možno dolg odplačati s pomočjo posebnih mehanizmov jemanja posojil od IMF. Kljub temu pa težave v odnosih do IMF niso ekonomske ali finančne narave, ampak politične. Vse dokler Jugoslavija ne bo obnovila političnega sodelovanja z ostankom sveta, predvsem z ZDA in državami EU, ne moremo pričakovati, da se bo problem zunanje zadolženosti rešil na zadovoljiv način. To je potrebno storiti čimprej, saj ocene kažejo, da brez dodatnih zunanjih finančnih sredstev obnova jugoslovanskega gospodarstva ne bo uspešna. Dolgoročne posledice nadaljnje izolacije bodo dramatične, zato mora Jugoslavija demokratizirati svoj politični in ekonomski sistem, medtem ko se od mednarodne skupnosti pričakuje poštena in dosledna podpora pri omenjenih spremembah. Obnovitvi sodelovanja z IMF je bilo vzporedno potrebno vzpostaviti sodelovanje z ostalimi upniki (Stojčević, 2002). Zaradi obsega zapadlih neplačanih obveznosti (približno 1,5 milijarde USD) do Svetovne banke je bilo potrebno doseči dogovor o pogojih plačila obveznosti še pred obnovitvijo dejanskega sodelovanja in članstva. Očitno je, da bo v primeru Jugoslavije potrebno uporabiti nekaj instrumentov razbremenitve dolga, ki so predvideni za države, v katerih se je končala vojna. IMF je v začetku maja 2002 objavil, da

so odobrili kreditni aranžma v vrednosti 829 milijonov dolarjev kot podporo ekonomskemu programu ZRJ za obdobje 2002-2005 (S. S., 2002).

3.3.4. Zunanji dolg in Slovenija

Z razpadom SFR Jugoslavije v začetku devetdesetih let so novoustanovljene države na tem območju in mednarodna skupnost bile prisiljene reševati veliko nesoglasij, ki so izhajala iz nasledstva držav (Bojčić, 2002b, str. 48-49). Postopek reševanja vprašanja nasledstva pa se razlikuje glede na okoliščine posameznega primera. V primeru SFRJ so bile težave nasledstva sestavljene iz dveh dejavnikov. Prvi je bil dejstvo, da je bil proces dezintegracije države nasilne narave, ki se je stopnjeval v odprt oborožen spopad na območju Bosne in Hercegovine, Hrvaške, kasneje ZR Jugoslavije in delno tudi Slovenije. Drugi je bil dejstvo, da se države naslednice še vedno niso sporazumele o tem, kaj se je zares zgodilo na območju nekdanje Jugoslavije (Mrak, 1999, str. 1).

Slika 10: Razdelitev nepremičnin na države nekdanje SFRJ

Vir: Vučinić, 2002.

S sporazumom o vprašanju nasledstva petih držav nekdanje SFRJ so premoženje le-te razdelili po »ključu«. Tako so razdelili predvsem lastništvo nad diplomatsko-konzularnimi predstavništvi, rezidencami, vilami in stanovanji diplomatov, katerih vrednost so ocenili na 271,1 milijonov USD. Konkretno se bodo nepremičnine delile po naslednjem ključu: 15 % premoženja bo dobila Bosna in Hercegovina, Hrvaška 23,5 %, Makedonija 8 %, Slovenija 14 % in ZR Jugoslavija (Srbija in Črna Gora) 39,5 %. Kot znak dobre volje so že podelili 5 objektov, in sicer ambasado v Londonu, Washingtonu in Parizu, generalni konzulat v Parizu in ambasadorsko rezidenco v Parizu. Največ nesoglasij šele pričakujejo, saj so na vrsti največ vredni objekti, med njimi zgradba ambasade in rezidence v Tokiu, vredna 16 milijonov USD (Vučinić, 2002).

Dosegli so tudi sporazum o razdelitvi devizne finančne aktive nekdanje SFRJ, in sicer: Bosna in Hercegovina bo dobila 15,5 %, Hrvaška 23 %, Makedonija 7,5 %, Slovenija 16 % in ZRJ

38 %, kar se le malo razlikuje od razdelitve nepremičnin. Finančna aktiva v tujini zajema monetarno zlato, devizne račune pri komercialnih bankah v tujini in nekaterih bankah SFRJ v tujini ter zlato. Finančna aktiva SFRJ pa je sestavljena iz gotovine, monetarnega zlata, drugih plemenitih kovin, depozitnih računov in vrednostnih papirjev. 31. marca 2001 so ocenili vrednost devizne finančne aktive na približno 1,3 milijarde USD (Jugoslavija 38 posto, 2002).

Tabela 7: Zadolženost SFRJ konec leta 1991 (v milijonih USD)

	Multilateralni dolg	Dolg komercialnim bankam	Dolg bilateralnim uradnim upnikom in ostalim	Skupaj
Bosna in Hercegovina	550	517	420	1.487
Hrvaška	299	800	1.584	2.683
Makedonija	235	228	201	664
Slovenija	525	402	864	1.791
Srbija in Črna Gora	1.484	1.388	2.503	5.375
Alocirani dolg	3.093	3.335	5.572	12.000
Nealocirani dolg	683	1.070	1.392	3.145
Skupaj	3.776	4.405	6.964	15.145

Vir: Mrak, 1999, str. 4.

V Tabeli 7 vidimo, da je znašal alocirani dolg SFRJ 12 milijard USD, od tega največ za Srbijo in Črno Goro, najmanj pa za Makedonijo. Alocirani dolg predstavlja dolg posameznih republik in avtonomnih pokrajin, katerega koristniki so bila predvsem podjetja le-teh. Nealocirani dolg pa je dolg celotne federacije, ki je bil namenjen uravnavanju plačilne bilance in ga tako ne morejo porazdeliti, je pa zato dosti manjši. Financiranje zunanjega dolga bo zelo težavno, zato računajo na podporo iz tujine.

3.4. Potrebe po zunanjem financiranju v Jugoslaviji

Brez znatnih sredstev iz tujine ZRJ ne bo mogla oživiti svojega gospodarstva in iti po zeleni poti gospodarskega razvoja. Možnosti za razvoj, ki bo slonel na lastnih močeh, so skoraj nemogoče zaradi uničene infrastrukture in industrije. Finančna podpora iz tujine, po načinu Marshalovega plana, predstavlja potreben toda nezadosten pogoj za ekonomsko obnovo Jugoslavije in nadaljnji razvoj.

Države v jugovzhodnem delu Evrope so utrepele znatno škodo, tako bo mednarodna pomoč morala biti ustrezna in pravočasna, da bi se izognila nekaterim nasprotnim učinkom. Nujno potrebna je humanitarna pomoč, podpora plačilne bilance (zaradi izgub pri trgovanju, povišanja transportnih stroškov, padca turizma, izgube dohodka iz privatizacije in tujih investicij), pomoč pri odobritvi proračuna, povojni rekonstrukciji, kot tudi dolgoročna podpora regionalnemu razvoju. Znatna finančna in tehnična podpora je nujna za razvoj infrastrukture (predvsem transporta, telekomunikacij in energetske industrije) in privatnega

sektorja, napredek demokratične družbe, promocijo dobrih sosednjih odnosov itd. Pregled najnujnejših potreb v ZRJ, ki bi morale biti financirane iz tujih virov, lepo kaže Tabela 8.

Tabela 8: Prerazporeditev pomoči glede na potrebe

	Vrsta pomoči	Znesek v milijonih USD
1.	Humanitarna pomoč beguncem	195,8
2.	Obnova elektroenergetske mreže in toplarn	275,3
3.	Obnova porušenih zasebnih hiš in stanovanj*	201,0
4.	Rekonstrukcija ključnih mostov in nadvozov	300,0
5.	Sredstva za programe zaposlovanja in socialne zaščite	200,0
	SKUPAJ	1.172,1

* Navedeni znesek ne vključuje sredstev, potrebnih za obnovo na Kosovu

Vir: Završni račun, 1999, str. 69.

Dolgoročna kriza na ozemlju nekdanje Jugoslavije je imela za posledico masivne in deloma prisilne migracije. Kosovska humanitarna kriza je samo ena zadnjih v nizu balkanskih migracijskih tragedij, ki zahtevajo koordinirano in obsežno rešitev za ogromno število razseljenih oseb. Jugoslavija je osrednja država Jugovzhodne Evrope, preko katere vodijo najkrajše, najhitrejše in najcenejše magistralne ceste panevropskega značaja. Za kompletno obnovo prometne infrastrukture, ki je bila uničena z bombardiranjem NATA, je potrebno približno 355 milijonov USD.

Da bi odstranila nevarnost visoke inflacije in zagotovila trajno makroekonomsko stabilnost, mora Jugoslavija izvesti reformo fiskalnega in monetarnega sistema. Na ta način bi se vrnilo zaupanje v domač denar, v oblikovalce ekonomske politike in celovit finančni sistem. Brez dolgoročne makroekonomske stabilnosti gospodarski razvoj ni možen. Jugoslavija je že dolgo v končni fazi valutne substitucije (dolarizacije), kar je posledica dolgotrajnega slabega delovanja centralne banke in izrazitega nezaupanja v domači denar. Nemška marka je že zdavnaj prevzela vse funkcije domačega denarja, sedaj je to prevzel evro. Zaradi togih predpisov se devizne transakcije v notranjem prometu odvijajo na področju sive ekonomije, ki je vzrok, da država izgublja pomembne fiskalne prihodke (Vukajlović, 2002).

Jugoslavija je lahko izbirala med dvema valutnima aranžmanoma, in sicer med monetarnim sistemom z dvema valutama ter izdajo nove konvertibilne domače valute v sistemu valutnega odbora. Najbolj logična poteza bi bila, da bi v tranzitnem obdobju izvedli legalizacijo prometa v devizah (nemški marki, evru). Na ta način bi bila dinar in tuja valuta enakopravna. Medtem bi morala država priti do deviznih sredstev, potrebnih za izdajo nove domače valute, zasnovane na principu monetarnega odbora. Legalizacija deviznega plačevanja bi pripomogla k povrnitvi zaupanja v bančni sistem, oživitvi varčevanja in investicij, ojačitvi devizni rezerv in rasti fiskalnih prihodkov ob legalizaciji aktivnosti v sivi ekonomiji.

Pomanjkanje sredstev, potrebnih za financiranje vrzeli plačilne bilance, kot tudi časovno neuskkljeni prilivi lahko še poglobijo težave delovanja gospodarstev v tej regiji. Vedeti moramo, da je možnosti za znižanje stroškov premalo. Tu se lahko pojavi še inflacijsko

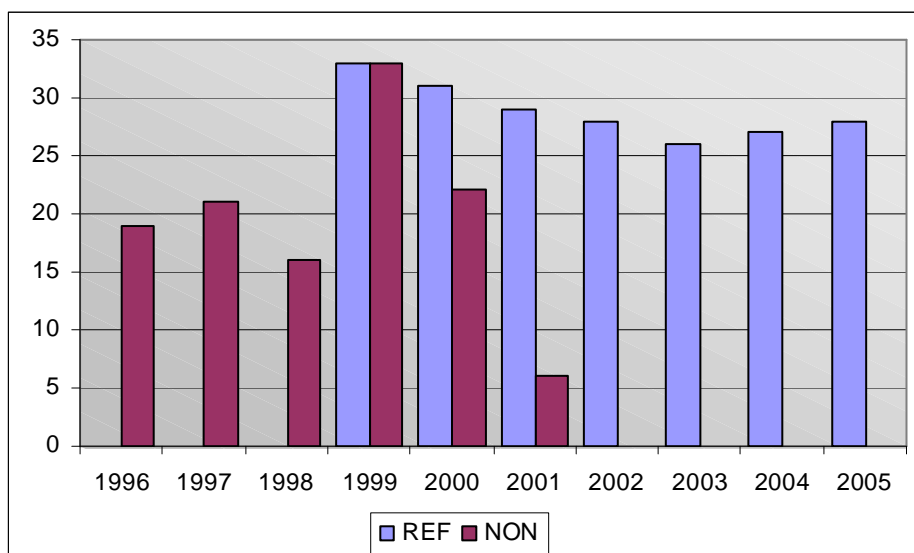
financiranje, ki sproži proces destabilizacije. Obseg vrzeli in makroekonomske implikacije kažejo na nujno potrebo po preskrbi s potrebnimi sredstvi. Pomoč darovalcev v obliki humanitarne pomoči zunaj proračuna tako v denarju kot v blagu zadovoljuje samo osnovne potrebe beguncev. Potrebna so tudi sredstva za programe zaposlovanja, saj je trg dela v Srbiji zelo nestabilen. Najbolj je problematična zapolnitev vrzeli plačilne bilance, saj državo bremenijo obveznosti servisiranje dolga, zato je potrebno dodatno financiranje pod milejšimi pogoji. Zaradi tega so pri preskrbi takšne pomoči odločilne prihodnje donatorske konference.

3.4.1. Financiranje prihodnjega razvoja Jugoslavije

Predpostavimo lahko, da bo prihodnji razvoj Jugoslavije osnovan na odprtosti in vključevanju v mednarodno skupnost, ali z drugimi besedami, da bo zaznamovan z ekonomskim razcvetom in politično demokratizacijo. Tu pa se pojavlja vprašanje, kako financirati scenarij reform in stopnjo rasti, ki bo dosegala 10 % v naslednjih nekaj letih. Domneva se, da bo ta stopnja rasti podprta z evrotranzicijo⁸ in obnovitvijo ekonomskega ter političnega sodelovanja s preostankom sveta (Veras, 2001, str. 74).

Današnje mednarodno ekonomsko okolje je naklonjeno, ker svetovno gospodarstvo narašča po letni stopnji 3,5-4 %, inflacija pada, medtem ko zmanjšanje fiskalnega primanjkljaja v najbolj razvitih državah sveta sprošča znatna sredstva za investiranje. Kako izkoristiti ugodne trende v svetovni ekonomiji in potrebo po pospešeni rasti? V iskanju odgovora bom s pomočjo Slike 11 analizirala vrzeli v tekočem računu in javni potrošnji.

Slika 11: Razmerje med deviznimi rezervami in uvozom v obdobju 1996-2005 (v %)

Vir: Eurotransition, 1999, str. 141.

⁸ Evrotranzicija je pojem, ki ga uporabljata Savić in Pitić v delu Eurotransition, in pomeni približevanje držav SEE k Evropski uniji. (Savić, 1999, str. 94)

Slika kaže razmerje med deviznimi rezervami in uvozom, kot pomembnim indikatorjem devizne likvidnosti neke države. Če bi se pot razvoja nadaljevala brez reform, bi se država morala soočiti z dramatičnimi težavami, povezanimi z devizno likvidnostjo in nezmožnostjo zagotovitve zelo potrebnega uvoza že zelo zgodaj. Do takrat naj bi bilo skoraj nemogoče financirati potreben uvoz, kar vključuje vse od surovin za zdravila in energetskih proizvodov do osnovnih surovin ter polizdelkov. To bi pripeljalo do nadaljnjega padca proizvoda, masovne nezaposlenosti, velikega pomanjkanja blaga, ki je nujno potrebno za zadovoljevanje osnovnih življenjskih potreb.

Na drugi strani imamo pot razvoja, ki predpostavlja izvedbo večjega števila reform, kar bi tujim investorjem dalo jasen znak, da ustanavljajo podjetniško klimo, primerno za razvoj privatnega sektorja. Jugoslavija bi tako bila bolj privlačna kot ostale ECIT⁹ zaradi svojega davčnega sistema in posebnega poudarka na tržnih mehanizmih. Za tak razvoj jugoslovanskega gospodarstva bi bilo po nekaterih ocenah potrebno zagotoviti pritek tujih investicij v vrednosti povprečno 2,5-3 milijarde USD letno. Samo za zapolnitev primanjkljaja tekoče bilance je potrebnih približno 1,5 milijarde USD pod pogojem, da bodo državne devizne rezerve pokrile četrtletni uvoz in plačilo določenih obresti na odloženi zunanji dolg (Savić, 1999, str. 142).

Da bi se rešili iz resne krize s pomočjo reform, mora država spremeniti filozofijo, na kateri temelji ekonomski sistem. Te spremembe morajo stremeti k ustanovitvi in razvoju institucij prostega trga, ki naj bi postale glavna oblika koordinacije ekonomskih aktivnosti (Kos, 2002, str. 21). To vključuje:

- ❑ ukinitve nadzora na cenami,
- ❑ alokacijo sredstev, ki temelji na prosto oblikovanih cenah, katerih relativna raven odseva njihovo redkost (razpoložljivost dobrin),
- ❑ sprostitev mednarodne menjave,
- ❑ pravico do privatne lastnine in razpolaganja z njo,
- ❑ svobodno ustanavljanje podjetij in delovanje storitev,
- ❑ prost vstop na trg in izstop s trga,
- ❑ konkurenco med sodelujočimi na trgu,
- ❑ obstoj neposredne povezave med odločitvami in njenimi rezultati ter
- ❑ spoštovanje zakona in pogodb vseh sodelujočencev na trgu in v družbi.

Glavni cilj tranzicije v Jugoslaviji je oblikovanje tržne ekonomije, kot jo najdemo v Zahodni Evropi (prevlada privatne lastnine, zakonov in omejenih vladnih funkcij). Prava tržna ekonomija in liberalno-demokratični sistem predvidevata novo vlogo vlade v ekonomskem in družbenem življenju. Ta vloga je lahko prevladujoč faktor pri upravljanju z vsemi sredstvi

⁹ ECIT - European Countries in Transition, Evropske države v tranziciji.

(blago in finance), z namenom slediti skupnim interesom. Potrebna je dosti skromnejša, a mnogo uspešnejša vloga zaščitnika pravil tržnega gospodarstva in tržnih institucij. Sistem prostega trga temelji na ideji sodelovanja med posamezniki in njihovimi organizacijami, ki sloni na principu svobodne volje in tako omogoča koristi vsem udeležencem. To pomeni bistveno ločenost med ekonomskim in vladnim življenjem kot del širše ideje o spoštovanju pravic posameznika.

Samo v takšnem primeru lahko pričakujemo, da bodo mednarodne institucije in tuji investitorji opazili nove okoliščine in zmanjšano državno tveganje ter bodo tako pripravljene investirati svoj kapital v Jugoslaviji. To pa bo oblikovalo pogoje za zagotovitev sredstev, potrebnih za razvoj financ.

Osnovne institucionalne spremembe bodo oblikovale pogoje za zapolnitev dveh pomembnejših vrzeli, ki sta prisotni v jugoslovanskem gospodarstvu že dolgo časa. Z zmanjšanjem javne potrošnje na 40 % BDP in izvajanjem močnega pritiska na proračun se bo fiskalni primanjkljaj omejil na največ 3 % BDP. Na ta način bo en zelo pomemben povzročitelj nestabilnosti izločen. Po drugi strani pa bo nižanje davčnih stopenj podjetnikom in poslovnim krogom omogočilo lažji razvoj njihovih poslovnih operacij. Tako bo prišlo do vključevanja nezakonitega gospodarstva v formalnega (Savić, 1999, str. 143). Tako spremenjena klima bo omogočila oblikovanje pogojev za dotok tujega kapitala, ki je potreben za dinamičen razvoj.

Glavna značilnost jugoslovanskega gospodarstva je močna odvisnost od pritoka kapitala iz tujine. V petdesetih letih je Jugoslavija beležila najvišje stopnje rasti v svetu, saj je bila geopolitična situacija ugodna. V tem obdobju je Jugoslavija večino svojih investicij pokrivala s tujimi sredstvi, ki so bila delno nepovratna, delno brez obresti ali v zagotovitvi ugodnega deleža ali delno v blagu. Temu je sledilo obdobje tesnega sodelovanja z mednarodnimi finančnimi in razvojnimi institucijami, predvsem Svetovno banko, kjer je Jugoslavija po kriteriju priliva finančnih sredstev na prebivalca zasedala prvo mesto med državami. Proti koncu sedemdesetih se je Jugoslavija soočila z resno krizo na deviznem trgu, kar se je v začetku osemdesetih pokazalo kot ustavitev dotoka svežega kapitala v državo in nesposobnost države, da bi izpolnila svoje obveznosti do tujine. To je bilo prvič, da so morali preložiti poravnavo zunanjega dolga. Tako je Jugoslavija izpadla iz kroga držav z veliko stopnjo rasti in se soočila s stagnacijo, ki se je v devetdesetih pretvorila v recesijo in potem v močno upadanje.

Vidimo, da je bila pospešena rast razvoja jugoslovanskega gospodarstva vedno tesno povezana z visokim deležem tujega kapitala. Po ustavitvi pritoka tujega kapitala domače varčevanje ni bilo zadostno za razvoj denarnega gospodarstva. Tako je stopnja investicij v začetku devetdesetih padla s 40 % na 20 %. Od sredine devetdesetih je stopnja celotnega domačega varčevanja znašala 10 %, kar pa je pod kritično ravno za vsaj nadomestitev obstoječe, že amortizirane opreme. Z drugimi besedami, neto varčevanje je bilo enako nič ali celo negativno, medtem ko amortizacija ni pokrivala zamenjave fiksnega premoženja. To je vodilo k dezinvestiranju, zmanjšanju imetja, zmanjšanju fonda kapitala in dramatični tehnološki zaostalosti.

Takšna raven domačega kapitala na eni strani in nizka stopnja investiranja na drugi kažejo na potrebo po oblikovanju pogojev za generiranje domačega varčevanja in odprtje jugoslovanskega gospodarskega območja tujim investicijam. Prevladuje mnenje, da bi morala Jugoslavija imeti vsaj 30 % stopnjo investicij, da bi lahko začela s procesom rekonstrukcije. Kasneje bi se lahko omejila na 25 %, kar bi zagotavljalo ugodno rast gospodarstva. Da pa bi bil scenarij razvoja jugoslovanskega gospodarstva z reformami čim uspešnejši, so potrebni naslednji elementi.

3.4.1.1.1. Implementacija politike makroekonomske stabilizacije

Stvarna okrepitev in nadaljevanje gospodarskega razvoja sta možna samo v popolnoma stabilnih pogojih. Nujno potrebna predpogoja za vzpostavitev dolgoročne makroekonomske stabilnosti sta uravnoteženje državnega proračuna in popolna odprava fiskalnega primanjkljaja. Drugi pogoj je stabilen denar. V pogojih izrazite valutne substitucije predstavlja prehod na dvovalutni sistem (legalizacija vzporedne cirkulacije jugoslovanskega dinarja in evra) ali izdaja nove konvertibilne valute skozi institucijo valutnega odbora najboljšo prehodno rešitev za Jugoslavijo in njeno gospodarstvo. Za podlago tej izdaji denarja morajo predhodno zagotoviti ustrezna devizna sredstva iz tujine. Dolgoročno rešitev predstavlja popolna evrizacija¹⁰ z začetkom 1. 1. 2003, kar je popolna vključitev v monetarni sistem Evropske unije.

3.4.1.1.2. Reforma pravne regulative

Osnovni del institucionalne reforme predstavlja potrditev vladavine prava, kar pomeni, da država štiti privatno lastnino in zagotavlja delujoč pravni sistem. Pravični in stabilni zakoni, rešitve, ki obravnavajo vse enako in dajejo vsem enake možnosti, kot dosledno opuščanje retroaktivnega izvajanja pravnih predpisov morajo predstavljati osnovna načela reforme pravnega razvoja. Reforma pravne regulative ima določen smisel le, če predpisi postanejo pomembni do te mere, da bodo brezpogojno spoštovani. Oblikovalce ekonomske politike lahko prisilijo na strogo izvajanje predpisov le pod pogojem, da poleg programov gospodarske obnove in institucionalne rekonstrukcije izvedejo tudi obširne, nepreklicne, politične spremembe. Ravno zaradi tega je reforma političnega sistema, politična demokratizacija, neizogibna udeleženka celotnega programa rekonstrukcije Srbije in Jugoslavije (Sekulović, Stojčević, 2001).

3.4.1.1.3. Obnovitev zaupanja v finančni sistem

Po vzpostavitvi konvertibilnosti in zaupanja v domači denar je potrebno izvesti celotno integracijo bančnega sistema v mednarodni finančni sistem, kar vključuje ustrezno reformo domačih bank in drugih finančnih institucij. Zajema tudi omogočanje svobodnega delovanja priznanih tujih bank, prilagoditev regulative mednarodnim standardom in uvajanje učinkovitega nadzora zaradi vzdrževanja finančne discipline (Konferencija za štampu u

¹⁰ Evrizacija je pojem, ki ga uporabljata Savić in Pitić v delu Eurotransition in pomeni vpeljavo evra na podlagi pridružitve Evropski monetarni uniji (Savić, 1999, str. 94).

Narodnoj banci Srbije, 2002). To je edini način za vzpostavitev zaupanja v finančni sistem in ponovno oživitev bančnega varčevanja, kot nenadomestljivega vira investicij in razvoja. Tuje banke bodo s seboj prinesle tudi nove devizne depozite, kar bo oblikovalo osnovo za odobravanje kreditov domačim podjetjem in državljanom. Po reformi monetarnega sistema in legalizacije finančnih transakcij v oblasti sive ekonomije bodo tudi domače solventne banke usposobljene in motivirane, da pod tržnimi pogoji odpravljajo kredite zainteresiranim strankam, kar bo pospešilo njihovo konkurenčnost in gospodarski razvoj (Krivokapić, 2002).

3.4.1.1.4. Liberalizacija zunanje trgovine

Jugoslavija je majhna država in se lahko nemoteno razvija samo s sodelovanjem na mednarodnih trgih. Vključitev v mednarodno gospodarstvo je mogoča le ob ustreznih merah liberalizacije sedanjega zelo neprožnega zunanjetrgovinskega sistema. Liberalizacija mora zajemati ukinitve vseh kontingentov na uvoz in izvoz blaga ter drastično znižanje ravni carinskih stopenj. Ta proces bi bilo potrebno razvijati postopoma, a dovolj hitro, tako da se lahko zaključi v roku treh let. Po izteku tega roka bi bila vsaka zaščita domačega gospodarstva (razen kmetijstva) kontraproduktivna, medtem ko bi se s pogajanjem za pristop k Evropski uniji lahko zagotovila ustrezna sredstva za kompenzacijo izgubljenih fiskalnih prihodkov zaradi zniževanja carin. Istočasno bi bilo potrebno reorganizirati carinske službe v imenu boja proti korupciji, tihotapljenju in kriminalu (Vukajlović, 2002a).

3.4.1.1.5. Privatizacija

Čeprav se proces privatizacije in prestrukturiranja podjetij odvija zelo hitro, pa sta v jugoslovanskem gospodarstvu še vedno prisotni dve včasih močno razširjeni obliki kolektivne lastnine - družbena in državna lastnina (M. V., 2002). Vse oblike kolektivne lastnine ne morejo služiti kot osnova za motivacijsko strukturo, ki je nujna za tržno gospodarstvo. Edino radikalna privatizacija ter široka pravna in institucionalna podpora zasebnemu sektorju, predvsem manjšim in srednjim podjetjem, lahko predstavljata pogoj za oživitev in razvoj jugoslovanskega gospodarstva kakor tudi neposredno vključevanje tujega kapitala v obnovo porušene infrastrukture in druge investicije.

3.4.1.1.6. Vključitev v Evropsko unijo

Strateški interes Jugoslavije mora biti vključevanje v Evropsko unijo, najkasneje do leta 2010. V primeru radikalnih družbenih sprememb bi se lahko pogajanja za status novega pridruženega člana Evropske unije začela že zelo zgodaj. Priprave na pridružitve k EU vključujejo vpeljevanje »evropskih pravil igre« in mer prilagajanja, predvidenih v Beli knjigi (št. 2, 1995) (Sekulović, 2002).

S pravnimi akti in tržno infrastrukturo bi morali zagotoviti: svoboden pretok kapitala, blaga in storitev; protimonopolne zakone in prakso, združljivo socialno politiko in varnost pri delu, standarde na področju zdravstvene zaščite, reguliranje agrarne politike, reguliranje transporta, regulacijo na področju energetike, zaščito življenjskega okolja, reguliranje trga telekomunikacij, združljivo civilno in korporativno pravo, ustrezen sistem neposrednega in posrednega obdavčevanja, reguliranje javnih nakupov, ureditev finančnega trga, zaščito

osebnih podatkov, usklajevanje računovodskih standardov, vzajemno priznavanje profesionalnih kvalifikacij, zaščito intelektualne, industrijske in komercialne lastnine, zaščito avdio-vizualnih storitev zaščito potrošnikov in še in še.

To je le del naloge, ki jo mora Jugoslavija opraviti. EU daje velik poudarek razvoju vseh oblik sodelovanja med državami na Balkanu. Jugoslavija mora utrditi strategijo nacionalnega razvoja z jasno postavljenimi dolgoročnimi cilji. Strategija nacionalnega razvoja ne sme nasprotovati okolju ne glede na to, kako je ambiciozna. Zato je potrebno oblikovati skupne regionalne programe, katerih cilj je vertikalna in horizontalna integracija v celotnem gospodarstvu regije (Alendar, 1999, str. 57). Ustanoviti je potrebno tudi regionalne centre izobraževanja, intelektualnega razvoja in prakse na vseh ravneh.

3.4.1.1.7. Oblikovanje tržne klime

Ne smemo pozabiti na oblikovanje tržne klime, ki bo privlačna za poslovni svet in primarno povezana z institucionalnimi reformami, in oblikovanje ugodne poslovne klime, ki bo privlačila tuje investitorje in je tesno povezana z zagotovitvijo prvih dveh elementov, ker je država, s tržno klimo in razvitimi tržnimi institucijami kot tudi trdno makroekonomsko politiko, dosti bolj privlačna za tuje investitorje kot država, ki ne ustreza omenjenim pogojem (Konvertibilnost utiče na dolazak investitora, 2002).

Takšen razvoj bo omogočil rešitev ključnih problemov, s katerimi se sooča jugoslovansko gospodarstvo:

- nerazvitost tržnih institucij in
- oblikovanje pogojev za vključitev v rekonstrukcijo SEE in razvojnih projektov, ki temeljijo na oblikovanju območja proste trgovine in monetarne unije z EU, kar bo vodilo k integraciji Jugoslavije v evropsko in svetovno gospodarstvo. Ta proces bo znatno podpirala obveza naslednjemu (Emerson, 1999, str. 25):
 - v prvi fazi – vpeljava nove valute, novi jugoslovanski konvertibilni dinar, ki naj bo izdan pod sistemom valutnega odbora, vezan na nemško marko (evro) v razmerju 1 : 1 in bo v celoti pokrit z devizami pod sistemom valutnega odbora;
 - v drugi fazi – privzeti evrizacijo (prehod na evro) kot posebno obliko vpeljave skupne evropske valute v vseh SEE državah;
 - v tretji fazi – oblikovanje pogojev za pristop Jugoslavije k EU.

Na podlagi takšne izbire poti razvoja bi Jugoslavija lahko bila vključena v razvojne projekte ostalih SEE in evrizacijo, saj bi tako lahko črpala koristi integracije na evropski trg in znižala transakcijske stroške. Pričakovati je, da bodo mednarodne institucije reagirale pozitivno na njene dosežke, s tem da bodo preklicale vse administrativne omejitve na gospodarstvo Jugoslavije. To je pomemben pogoj za zagotovitev stabilnosti celotne regije, saj trajna stabilnost v SEE in Evropi ni mogoča brez vključitve Jugoslavije v vse te procese.

4. Sklep

Jugoslavija ne more ostati osamljen otok zunaj integracijskih procesov v regiji in Evropi. Jugoslovanske oblasti morajo izpolniti pogoje za ukinitve mednarodne izolacije države in prevzeti odgovornost, ki pomeni vključevanje v mednarodne organizacije in institucije. Da bi bilo to mogoče, morajo prenehati z današnjo politiko ogrožanja sosedov in vojnih zločinov v imenu nacionalnega interesa. Pravi nacionalni interesi Srbije in Jugoslavije so ekonomski, socialni in kulturni razvoj, ki pa so mogoči le ob mednarodnem sodelovanju in odprtih mejah. Za razvoj in utrditev civilne družbe je nujno potrebna obsežna pomoč iz mednarodnih krogov.

Srbija in Črna Gora trenutno beležita visoko stopnjo aktivnosti, predvsem na področjih makroekonomske stabilizacije, privatizacije in preoblikovanja bančnega sistema, saj so bili strukturne reforme in prehod na svobodno tržno gospodarstvo nujno potrebni. Jugoslavija je dobesedno čez noč postala ekonomski hit. Nuja je potlačila politično samovšečnost in samozadostnost, celo politične zamere: Evropo spet vabi na svoje dvorišče.

Jugoslavija je začela ustvarjati ugodno klimo za prihod tujih investorjev. Svetovna banka in IMF sta prepoznala očiten trud ZR Jugoslavije, da se končno otrese spon starega sistema in odpre vrata demokraciji, zato sta pripravljena obnoviti in poglobiti sodelovanje, kar bo le še pripomoglo oživitvi in okrepitvi gospodarstva ZRJ. Moramo se zavedati, da so to prvi koraki na poti k boljšemu življenju. Ljudje še vedno niso pozabili, kaj vse se je v zadnjem desetletju zgodilo. Potrebne bo še veliko dela, da se življenje, ne samo na ekonomskem področju, umiri.

Demilitarizacija družbe in civilna kontrola vojnega sektorja sta predpostavki državnega miru in dobrih odnosov s sosednjimi državami. Regija je kot celota imela visoke vojne izdatke, ki so obremenjevali nacionalne proračune. Modernizacija vojske zahteva visoko stopnjo mednarodnega sodelovanja in vključevanja v relevantne organizacije in institucije, ki lahko državi zagotavljajo varnost.

Prihodnost Jugovzhodne Evrope je v veliki meri odvisna od rešitve jugoslovanske krize. Evropska unija ne sme dovoliti trajno ogrožanje svoje skupne zunanje in varnostne politike, zato je polna vključitev Jugoslavije v program povojne obnove Jugovzhodne Evrope nujno potrebna. Program mora uspeti, saj predstavlja stik dveh političnih tokov in interesov, na eni strani notranjo potrebo po reformah in odpiranju države, na drugi strani pa evropsko potrebo po stabilizaciji in vključitvi jugovzhodnega dela celine.

5. Literatura

1. Alendar Branislava et al.: Jugoistočna Evropa 2000 - pogled iz Srbije. Beograd: Stubovi kulture. 1999, 207 str.
2. Antić Srboljub et al.: Završni račun: Ekonomske posledice NATO bombardovanja: procena štete i sredstava potrebnih za ekonomsku rekonstrukciju Jugoslavije. Beograd: Stubovi kulture, 1999. 160 str., 38 tbl.
3. Bojčić Miroslav: Bližajoče se težave. Gospodarski vestnik, Ljubljana, 2001b, 2, str. 47.
4. Bojčić Miroslav: Plačilni promet z ZRJ v rokah tuje banke. Gospodarski vestnik, Ljubljana, 2001a, 4, str. 44.
5. Bojčić Miroslav: Srbija ima srečo, da je obubožala. Gospodarski vestnik, Ljubljana, 2001c, 5, str. 65.
6. Bojčić Miroslav: Privatizacija v Srbiji: Previdni začetki razprodaje. Gospodarski vestnik, Ljubljana, 2001, 11, str. 38-39.
7. Bojčić Miroslav; Hipermarketi prihajajo v Srbijo. Trgovina, Ljubljana, 2002, 1, str. 20-21.
8. Bojčić Miroslav: Svoj rabljeni stroj vložite v Srbijo. Gospodarski vestnik, Ljubljana, 2002a, 4, str. 47.
9. Bojčić Miroslav: Izgubljeno premoženje je še vedno tabu. Gospodarski vestnik, Ljubljana, 2002b, 5, str. 48-50.
10. Čulibrk Milan, Lakičević Mijut: Budžet je reformski. Ekonomist, Beograd, 24. december 2001.
11. Dinkić Mlađan: Ekonomija destrukcije: Velika pljačka naroda. Beograd: Stubovi kulture, 2000. 314 str., 20 pril.
12. Emerson M. et al.: A System for Post-War South-East Europe – Plan for Reconstruction, Openness, Development and Integration, Working Document No. 131, Bruselj: Centre for European Policy Studies, 3. maj 1999, str. 45.
13. Intervju s prof. dr. Markom Petrovićem, članom uredniškega sveta revije Revizor. Revizor, B. k., 10 (1999), 1, str. 21-34.
14. Jovanović Aleksandra, Nedović Slobodanka: Economic and Social Rights in the Federal Republic of Yugoslavia: report on the implementation of the international covenant on economic, social and cultural rights in the FR Yugoslavia regarding economic and social rights. Beograd: Belgrade Centre for Human Rights, 1998. 165 str.

15. Jugoslavija 38 posto. Dnevnik, Beograd, 6. marec 2002.
16. Jurančič Iztok: Operacija protiinflacija. Gospodarski vestnik, Ljubljana, 2002, 6, str. 46-47.
17. Konferencija za štampu u Narodnoj banci Jugoslavije: Dinar u visokom društvu. Grupa 17 plus. [URL: <http://www.g17plus.org.yu/>], 22. maj 2002.
18. Konvertibilnost utiče na dolazak investitora. Borba, Beograd, 22. maj 2002.
19. Kos Marta: Hoćemo sporazum z ZRJ četudi začasen. Gospodarski vestnik, Ljubljana, 2002, 9, str. 21.
20. Krivokapić Branislav: Guverner o sporazumu sa Međunarodnim monetarnim fondom i mogućnostima koje otvara konvertibilnost dinara. Blic, Beograd, 18. maj 2002.
21. M. V.: Trogodišnji zajam vredan 540 miliona dolara. Blic, Beograd, 16. maj 2002.
22. M. V., G. K.: Evropska unija traži iste carine. Blic, Beograd, 21. maj 2002.
23. Minić Jelica: EU Enlargement, Yugoslavia and the Balkans. Beograd: European Movement in Serbia: Institute of Economic Sciences: Ekonomska politika: Friedrich Ebert Foundation, 1997. 201 str.
24. Mrak Mojmir: Apportionment and Succession of External Debts: The Case of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia. Research Reports. Dunaj: The Vienna Institute for International Economic Studies, 1999, 259 str., 25 pril.
25. Nove olajšave za vlagatelje v ZRJ. Gospodarski vestnik, Ljubljana, 2002, 9, str. 19.
26. P. R.: Evropske zemlje priznale dinar. Blic, Beograd, 17. maj 2002.
27. Petrič Tine: Privatizacija: Želite kupiti srbsko podjetje. Gospodarski vestnik, Ljubljana, 2002, 7, str. 62-63.
28. Petrovčić Vida: Balkan je »in«. Podjetnik, Ljubljana, februar 2001, str. 72-76.
29. Radović Snežana: Ekonomska politika v ZRJ. Diplomaska naloga poslovne šole. Ljubljana: Ekonomska fakulteta, 1998. 17 str.
30. S. S.: Od MMF odmah 64 miliona dolara. Blic, Beograd, 15. maj 2002.
31. Savić Nebojša, Pitić Goran: Eurotransition-challenges and opportunities. 1. izdaja. Beograd: Mediacenter and Economics Institute, 1999. 151 str.
32. Sekulović Ivan, Stojčević Mirko: Podrška tranziciji. Ekonomist, Beograd, 17. december 2001.

33. Sekulović Ivan: Okrugli sto: Srbija na putu integracije u EU. Ekonomist, Beograd, 13. maj 2002.
34. Sovdat Miša: Vračanje. Gospodarski vestnik, Ljubljana, 2001, 4, str. 16-18.
35. Sovdat Miša: Slovence zanima celo Crvena zastava. Gospodarski vestnik, Ljubljana, 2002, 14, str. 26-29.
36. Stabilization and Association Report. Commission of the European Communities, Bruselj, XXX, SEC (2002), str. 343.
37. Stevanović Vlastimir: Bolji život. Ekonomist, Beograd, 10. december 2001.
38. Stevanović Vlastimir: Skromno ali realno. Ekonomist, Beograd, 7. januar 2002.
39. Stojčević Mirko: Godišnji izveštaj MMF: Recesije i obnove. Ekonomist, Beograd, 13. maj 2002.
40. Šalamun Andrej: Podjetje v ZRJ, da ali ne?. Gospodarski vestnik, Ljubljana, 2002, 3, str. 28-29.
41. Tušek Janez: Vroče beograjsko povabilo. Gospodarski vestnik, Ljubljana, 2002, 5, str. 50.
42. Veras Roman: Poslovati z Jugoslavijo - da ali ne?. Podjetnik, Ljubljana, februar 2001, str. 74-76.
43. Vučinić N.: Čist račun »po ključu«. Novosti, Beograd, 21. maj 2002.
44. Vukajlović Korica Biljana: Siva ekonomija: Crno na belo. Ekonomist, Beograd, 11. februar 2002.
45. Vukajlović Korica Biljana: Unapređenje izvoza: Od ograničenja do perspektiva. Ekonomist, Beograd, 18. marec 2002a.
46. Z. G.: Crnogorska centralna banka neće ometati poslovne banke da menjanju evro za dinar. Blic, Beograd, 18. maj 2002.